

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Rurale gemeenschappen in de Civitas Cananefatium 50-300 na Christus

Bruin, J. de

Citation

Bruin, J. de. (2017, November 21). *Rurale gemeenschappen in de Civitas Cananefatium 50-300 na Christus*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/55810>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/55810>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/55810> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Bruin, J. de

Title: Rurale gemeenschappen in de Civitas Cananefatium 50-300 na Christus

Issue Date: 2017-11-21

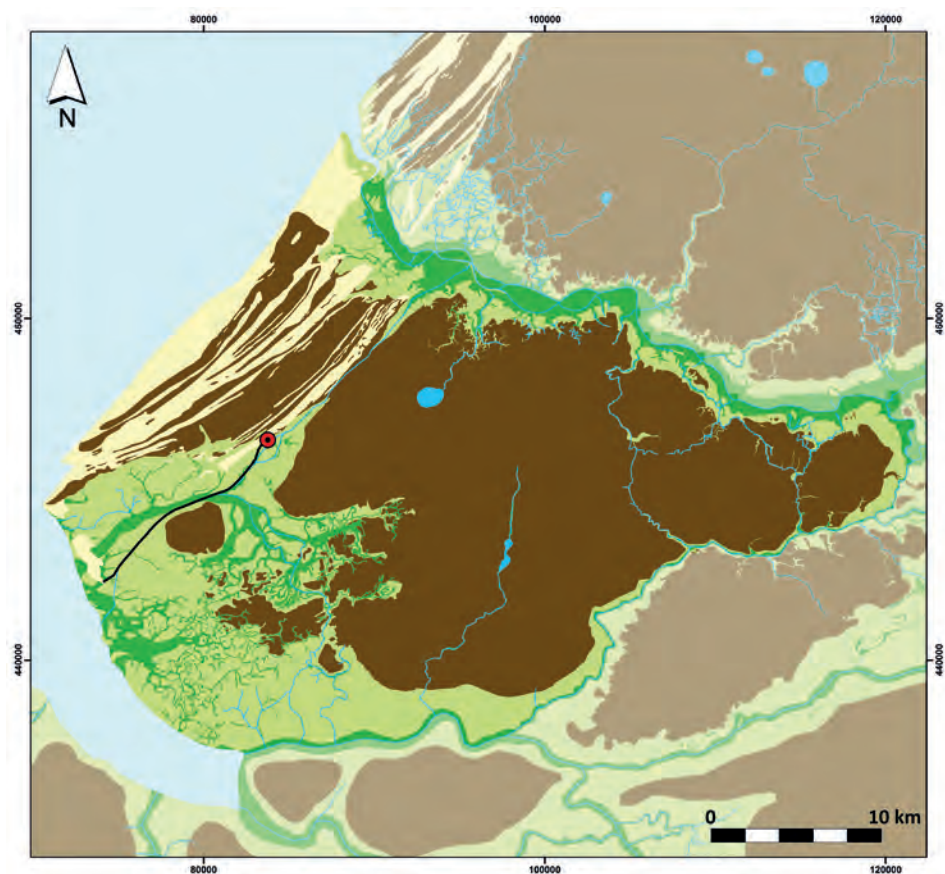

Fig. 4.1. Ligging van het stedelijk centrum in Voorburg en het tracé van de weg van Voorburg naar Naaldwijk in het onderzoeksgebied. Geel zijn duinzanden en strandwallen, bruin is veen, lichtgroen zijn lager gelegen kleigronden, donkergroen zijn oeverwallen en blauw zijn de verschillende waterlopen, meren en de Noordzee. De rode cirkel is de stad; de doorgetrokken zwarte lijn is de weg.

De stedelijke gemeenschap

Naast de militaire structuren langs de Rijn bevond zich verder naar het zuiden in Voorburg een Romeinse stad. De stad lag aan het kanaal van Corbulo (paragraaf 3.4.1) en was ook door middel van landwegen met de omgeving verbonden (fig. 4.1). In dit hoofdstuk worden eerst de (mogelijke) Romeinse wegen besproken, waarna de stad zelf aan bod komt. De combinatie van de archeologische structuren en de materiële resten van de stedelijke gemeenschap geven ten slotte inzicht in het karakter van de stedelijke gemeenschap.

4.1 WEGEN

De vondst van vier mijlpalen in 1997 in Den Haag (paragraaf 1.1), maakte duidelijk dat dwars door het Cananefaatse gebied een belangrijke weg heeft gelopen (fig. 4.1). Deze weg was een *via publica*, dat wil zeggen een publieke weg, aangelegd en onderhouden door (leden van) de senaat of de keizer, of een *via vicinalis*, een weg die onderhouden werd vanuit de *civitas*hoofdplaats (zie ook paragraaf 3.4.2). De route van de weg staat ook afgebeeld op de Peutingerkaart; het betreft de weg tussen *Lugdunum* (Katwijk), via *Forum Hadriani* (Voorburg) naar *Flenio*, dat ook als *Helinio* gelezen kan worden (paragraaf 2.7.3). Allereerst worden de verschillende in het onderzoeksgebied gevonden mijlpalen beschreven, waarna ingegaan wordt op het uiterlijk van de weg waarlangs de mijlpalen stonden. Ten slotte worden andere (mogelijke) wegen besproken.

4.1.1 Mijlpalen

Uit het onderzoeksgebied zijn tussen het eind van de vijftiende of het begin van de zestiende eeuw en 2007 in totaal negen (fragmenten van) mijlpalen gevonden (tabel 4.1). Van één fragment, nog in de bodem aanwezig, is onduidelijk of het een mijlpaal betreft (het betreft de Wassenaarse mijlpaal). De oudste mijlpaal dateert uit 151 en verondersteld wordt dat dit de periode is waarin de Romeinse weg tussen Voorburg en Naaldwijk is aangelegd, ook vanwege het ontbreken van ouder te dateren mijlpalen (Waasdorp 2003, 21-24). Overigens kan er

voor deze periode al een eenvoudiger weg hebben gelopen, maar het oprichten van de eerste mijlpaal geeft aan dat de weg op dat moment als een officiële route in gebruik wordt genomen (Waasdorp 2012, 142). Op de mijlpaal wordt de afstand tot de plaats MAC vermeld, wat *Municipium Aelium Cananefat(i)um* betekent. De weg kan gezien worden als onderdeel van de opwaardering van de civiele infrastructuur in het gebied, in verband met de stichting of uitbouw van een nieuwe stad in Voorburg. Echter, de werkzaamheden voor de weg kunnen al aangevangen zijn onder keizer Hadrianus en pas hun beslag gekregen hebben onder zijn opvolger (Rathmann 2004, 6). De laatste mijlpaal dateert uit 250 en geeft vermoedelijk het einde van het officiële onderhoud aan de weg aan, terwijl het wegtracé ook na 250 nog in gebruik zal zijn geweest. Mijlpalen kunnen echter ook vanwege politieke redenen geplaatst zijn (Sauer 2014, 281-282).

Tabel 4.1. Mijlpalen in het onderzoeksgebied.²⁵

Nummer	Vindplaats	Keizer(s)	Keizer: wijding aan of opdrachtgever	Datering	Steensoort	Diameter (cm)	O m t r e k (cm)
1	Wassenaar	Onbekend	Onbekend	Onbekend	Onbekend	Circa 50	Onbekend
2	Rijswijk	Caracalla	Opdrachtgever	211/212	Bondzandsteen	45	141
3	Rijswijk	Decius	Wijding aan	250	Bondzandsteen	43,5	136
4	Den Haag	Antoninus Pius	Wijding aan	151	Bondzandsteen	46	145
5	Den Haag	Caracalla	Opdrachtgever	212/217	Bondzandsteen	46	145
6	Den Haag	Gordianus	Wijding aan	242/244	Bondzandsteen	47	147
7	Den Haag	Decius	Wijding aan	250	Bondzandsteen	46,5	146
8	Naaldwijk?	Marcus Aurelius/ Lucius Verus	Wijding aan	162	Kalksteen	46	145
9	Naaldwijk	Onbekend	Onbekend	Onbekend	Kalksteen	30	94

In Den Haag-Wateringsveld zijn vier mijlpalen bij elkaar gevonden (Waasdorp 2003). Deze mijlpalen werden aangetroffen in de noordelijke bermgreppel van de weg en lijken hier bewust in te zijn geduwd (zie paragraaf 6.6). Op twee Romeinse mijl afstand hiervandaan zijn de twee mijlpalen van Rijswijk gevonden (Dorenbos et al. 2009; Waasdorp 2003, 43). Mogelijk stonden deze mijlpalen op iedere mijl opgesteld langs de weg en aangezien het om dezelfde weg gaat, stonden er waarschijnlijk ook steeds vier dezelfde palen naast elkaar, aangezien mijlpalen altijd in series werden geplaatst. Doordat de locaties waar mijlpalen zouden moeten hebben gestaan uit te meten zijn, is het wellicht mogelijk andere mijlpalen te lokaliseren, al naar gelang het tracé van de weg bekend is.

²⁵ De gegevens zijn betrokken uit Goossens et al. 2012, 93-94; Knippenberg 2012, 371-373; Waasdorp 2003, 17-43 en Dorenbos et al. 2009, 45-48. Aanvullingen door de auteur.

Van alle zes de mijlpalen uit de serie van Den Haag en Rijswijk is de keizer bekend (tabel 4.1). Opvallend is dat alle mijlpalen, met uitzondering van de twee van Caracalla, zogenaamde wijdingspalen zijn: de naam van de keizer staat in de *dativus*, wat betekent dat de mijlpalen door een opdrachtgever voor de keizer zijn opgericht (Waasdorp 2003, 19). In twee gevallen, namelijk op de mijlpalen van Decius, is de opdrachtgever op de mijlpalen genoemd. Dit zijn de *Cananefates*, hoewel de Rijswijkse mijlpaal wellicht niet de *Cananefates* in brede zin noemt, maar de *civitas* van de *Cananefates*. De lezing van de Rijswijkse mijlpaal blijft echter problematisch wat deze regel betreft (Waasdorp 2003, 42). De mijlpalen van Caracalla geven aan dat de keizer opdrachtgever is geweest voor het onderhoud aan de weg (Waasdorp 2003, 19).

Een andere wijdingspaal is die aan Marcus Aurelius en Lucius Verus. De vondstomstandigheden van deze paal zijn onduidelijk, hoewel de afstand op de mijlpaal een standplaats in de omgeving van Naaldwijk doet vermoeden (Waasdorp 2003, 40). Op deze mijlpaal is de opdrachtgever niet genoemd. Een fragment van een andere mijlpaal werd in 2007 gevonden bij opgravingen op de vindplaats Naaldwijk-Hoogwerf, in een sloot die vermoedelijk tot de periode rond 225 heeft opengelegen (Knippenberg 2012, 371-373). Op het Naaldwijkse fragment zijn slechts enkele letters bewaard, die jammer genoeg weinig uitsluitsel geven over de oorspronkelijke tekst op de mijlpaal. Opvallend is dat de diameter van dit mijlpaalfragment veel kleiner is dan de overige uit de regio afkomstige exemplaren. Ook de steensoort wijkt af; op basis van een visuele inspectie van de mijlpaal van Marcus Aurelius en Lucius Verus kan gesteld worden dat beide mijlpalen van kalksteen zijn gemaakt. Dit is een andere steensoort dan die van de mijlpalen uit Den Haag en Rijswijk. Mogelijk stonden de Naaldwijkse mijlpalen dan ook langs een andere weg (Waasdorp 2003, 53) of was er sprake van een lokale renovatie van een deel van de weg.

In Wassenaar is een melding bekend van een mogelijke mijlpaal. De vondstomstandigheden worden in Archis als volgt omschreven: “Op het betreffende terrein werd tijdens de Eerste Wereldoorlog onder het zand naar veen gegraven. Daarbij werd op een meter diepte, op het veen liggend, een ronde stenen paal met opschrift gevonden, begeleid door veldkeien. De doorsnede van het fragment is circa 50 centimeter, de hoogte ongeveer een meter. Mogelijk betreft het een Romeinse mijlpaal. De paal heeft men laten liggen en is weer afgedekt. Later is het terrein met circa 60 centimeter verlaagd, zodat de paal nu op een diepte van 40 centimeter moet liggen.” (Archis waarnemingsnummer 22782). Het is niet duidelijk of het hier daadwerkelijk om een in de Romeinse tijd te dateren mijlpaal gaat en of deze in primaire of in secundaire positie ligt. Indien het wel om een mijlpaal gaat, geeft deze vondst inzicht in het tracé van de weg tussen Voorburg en Katwijk.

De mijlpalen in de provincie *Germania inferior* komen steeds voor langs de officiële ‘rijkswegen’, die bekend zijn van de Peutingerkaart en het *Itinerarium Antonini* (Rathmann 2004, 21). In het onderzoeksgebied zijn ten opzichte van andere gebieden in *Germania*

inferior veel mijlpalen gevonden (Rathmann 2004, 20), namelijk acht (of negen) van de eenendertig. Afgezien van het mijlpaalfragment uit Naaldwijk zijn alle andere mijlpalen min of meer compleet in de grond gekomen. In Den Haag bleken de vier bij elkaar gevonden mijlpalen in de bermgreppel van de Romeinse weg te liggen, waarbij twee van de palen van hun sokkels waren gebroken (Waasdorp 2003, 17-18). De beide mijlpalen uit Rijswijk zijn waarschijnlijk ook uit de bermgreppel van de Romeinse weg afkomstig. Dit kan ook vermoed worden voor de complete mijlpaal uit Naaldwijk. Doordat de palen in de middeleeuwen niet meer overeind stonden en de greppels waarin ze zich bevonden deels opgevuld waren of waren afgedekt door latere sedimenten, konden ze dus ook niet hergebruikt worden en zijn ze bewaard gebleven.

Tabel 4.2. Hoogtes en breedtes van het wegdek (in meters) van de Romeinse weg.

Vindplaats	Hoogte weg	Breedte weg	Ophoging	Verharding	Literatuur
Rijswijk-Churchillaan	Hoger dan 1,00 m -NAP	Onbekend	Niet aangetoond	Niet aangetroffen	Koot 2009, 117
Den Haag-Wateringse Veld RUY01, profiel F	0,75 m -NAP	7,00 m	Onduidelijk	Niet aangetroffen	Siemons 2014b, 342, tabel 5.2
Den Haag-Wateringse Veld OOS07, profiel E	0,80 m -NAP	7,00 m	Onduidelijk	Niet aangetroffen	Siemons 2014b, 342, tabel 5.2
Den Haag-Wateringse Veld TNK02, profiel D	1,10 m -NAP	8,30 m	Onduidelijk	Niet aangetroffen	Siemons 2014b, 342, tabel 5.2
Den Haag-Wateringse Veld TNK02, profiel C	1,15 m -NAP	Onbekend	Onduidelijk	Niet aangetroffen	Siemons 2014b, 342, tabel 5.2
Den Haag-Wateringse Veld VEL97, profiel B	1,00 m -NAP	7,50 m	Onduidelijk	Niet aangetroffen	Siemons 2014b, 342, tabel 5.2
Den Haag-Wateringse Veld VEL97, profiel A	0,90 m -NAP	8,50 m	Onduidelijk	Niet aangetroffen	Siemons 2014b, 342, tabel 5.2
Kwintseul	Circa 0,50 m -NAP	6,00 m	Circa 0,50 m	Schelpen	Klooster en Dorenbos 2002, 8 en afbeelding 6.1
Naaldijk-'t Zand Heultje	Circa 0,75 m -NAP	6,00 m	Circa 0,50 m	Niet aangetroffen	Bakx 2013, 27, afbeelding 4.9; Van der Feijst 2012a, 29, 31-33

4.1.2 Het uiterlijk van de weg

De Romeinse weg liep door verschillende landschappen. Vanaf Katwijk zal de weg voornamelijk door het strandwallengebied hebben gelopen. In deze omgeving zijn geen

sporen van de weg teruggevonden. Ter hoogte van de Winston Churchilllaan in Rijswijk is het eerste deel van de weg aangesneden (tabel 4.2). Aanleiding voor het onderzoek was de vondst van een mijlpaalfragment bij baggerwerkzaamheden (mijlpaal 2, zie tabel 4.1). Eerder onderzoek had al aangetoond dat de reeds in 1963 in Rijswijk gevonden mijlpaal ook uit deze omgeving afkomstig was (mijlpaal 3, zie tabel 4.1; Waasdorp 2003, 42-43). Tijdens het onderzoek kon het wegtracé over een lengte van 300 meter vastgesteld worden (Dorenbos et al. 2009, 18). Aan de noordzijde werd de weg begrensd door een bermgreppel. Aan de zuidzijde vormde een natuurlijke watergang de begrenzing, waardoor de breedte van de weg zo'n zes meter zal hebben bedragen. Deze natuurlijke watergang maakte hoogstwaarschijnlijk deel uit van het kanaal van Corbulo. De weg ligt hier op een natuurlijke oeverwal. Een ophogingspakket is niet waargenomen. Evenmin zijn resten van wegverharding gevonden.

Verder naar het zuiden is de Romeinse weg aangetroffen in Den Haag-Wateringse Veld. Hier konden uitgebreide waarnemingen worden gedaan (Siemons 2014b, 340, afb. 5.21). De weg is over een lengte van 750 meter getraceerd en heeft een min of meer recht verloop, hoewel er ook enkele flauwe bochten in zitten (Siemons 2014b, 343). De weg bestaat uit een bermgreppel aan de noordzijde en een natuurlijke watergang aan de zuidzijde, die vermoedelijk eveneens deel uitmaakt van het tracé van het kanaal van Corbulo. Op enkele plaatsen is echter ook aan de zuidzijde een bermgreppel gegraven (Waasdorp 2003, 45). Op twee locaties binnen dit onderzoek is een ophogingspakket waargenomen met een maximale dikte van ongeveer een meter en een breedte van circa zes meter (Waasdorp 2003, 13, afb. 8, 45). Andere delen waren niet opgehoogd, vermoedelijk omdat de natuurlijke omstandigheden dat niet noodzakelijk maakten. Volgens Hans Siemons is het weglichaam echter niet opgehoogd en is er sprake van een natuurlijke afzetting langs een natuurlijk geul (Siemons 2014b, 342-343). Ook in Den Haag werden op en rond het wegtracé geen restanten van een wegverharding waargenomen. In de noordelijke bermgreppel werden de restanten van een houten duiker aangetroffen (Siemons 2014b, 343). Het betreft hier een zogenaamde verbindingsduiker (Ter Brugge 2002, 76-77). Vermoedelijk bevond zich hier een zijpad dat richting het nederzettingsterrein Den Haag-Hoge Veld liep (Siemons 2009, 368; Siemons 2014b, 343). Op een paar meter afstand ten noordwesten van de plaats waar het zijpad aansluit op de Romeinse weg zijn de hiervoor besproken vier mijlpalen gevonden (mijlpalen 4 tot en met 7, zie tabel 4.1).

In het Westland is de weg op twee locaties aangetroffen. De eerste waarneming is gedaan in een proefsleuf van vier meter breed in Kwintshul (Klooster en Dorenbos 2002). De weg is gelegen op een ophogingspakket van circa zeven meter breed, met een maximale dikte van 40 centimeter. Aan beide zijden van de weg zijn bermgreppels aangetroffen. Op ongeveer tien meter afstand in zuidelijke richting is een natuurlijke waterloop vastgesteld. Mogelijk is dit eveneens onderdeel van het kanaal van Corbulo. Opvallend genoeg is hier wel een

aanwijzing voor wegverharding aangetroffen in de vorm van een laag schelpen. Hoewel deze schelpen niet zijn aangetroffen op de wegdelen in Den Haag en Rijswijk, wil dit niet zeggen dat ze afwezig zijn. Vaak mineraliseren schelpen in kleibodems met een fluctuerende grondwaterspiegel, onder meer als gevolg van bemaling en drainage, waardoor zij slechts als een vaag spoor zichtbaar blijven. Het is echter ook goed mogelijk dat delen van de weg nooit bekleed zijn geweest. Ook de *limesweg* is op enkele plaatsen niet verhard geweest (Luksen-Ijtsma 2010, 53). Ook kan verharding achterwege zijn gelaten omdat de weg voornamelijk werd gebruikt voor het drijven van vee of door ruiters en minder of niet door karren. Het bulkvervoer van goederen zal immers vooral door schepen zijn gedaan, die over het kanaal van Corbulo voeren. De weg kan dus ook een functie als jaagpad hebben gehad (Siemons 2014b, 346).

Reeds in 1948 is geconstateerd dat langs de huidige weg van Wateringen naar Naaldwijk de vindplaatsen uit de Romeinse tijd in een opvallend rechte lijn liggen, waarbij de gedachte reeds uitging naar de aanwezigheid van een Romeinse weg (paragraaf 2.7.1). Bij onderzoek in 2010 en 2011 is de vermoedelijke weg aangesneden ter hoogte van de nederzetting Naaldwijk-’t Zand Heultje (Bakx 2013; Van der Feijst (red.) 2012). Hier kon het tracé van de weg over een lengte van ongeveer zestig meter vrijgelegd worden. De weg bestaat hier uit een ongeveer vijftig centimeter dik en ongeveer zes meter breed ophogingspakket, dat aan de noordzijde begrensd wordt door een bundel van parallel lopende greppels en palenrijen. Aan de zuidzijde is het weglichaam gefixeerd door twee parallel lopende palenrijen die 1,2 meter uit elkaar liggen en waarbij de zuidelijke rij iets forser is uitgevoerd. Ten zuiden van de palenrijen is een mogelijke greppel aangetroffen. Er zijn geen aanwijzingen voor een wegverharding gevonden. Dat de weg hier aan de zuidzijde voorzien is van houten palenrijen kan komen doordat de omgeving van ’t Zand Heultje deel uitmaakte van een kweldergebied, dat mogelijk bij hoogwater onder liep. Om te voorkomen dat de zuidelijke flank van de weg zou eroderen kunnen de palenrijen zijn aangebracht. Hoe dan ook is het opvallend dat de weg op de flank van een oeverwal is aangelegd. Mogelijk heeft men hiervoor gekozen omdat op de oeverwal zelf al een nederzettingsterrein aanwezig was, waardoor een ‘bypass’ noodzakelijk was.

Het is aannemelijk dat de weg richting de vindplaats Hoogwerf heeft gelopen, aangezien in deze omgeving, op basis van de vondsten, een belangrijke nederzetting wordt vermoed (Goossens (red.) 2012; Van der Feijst et al. 2008; zie ook paragraaf 3.6.4). Bovendien is hier ook een fragment van een mijlpaal gevonden (nummer 9, zie tabel 4.1). Hoe de weg na Naaldwijk verder heeft gelopen is onduidelijk, maar vermoedelijk liep deze naar het gehucht Westerlee bij De Lier, over de noordelijke oeverwal van de Maas. Hier werd in 1954 door P.J.R. Modderman een waarneming gedaan die doet vermoeden dat hier een Romeins wegtracé is aangetroffen. In Archis staat het zo: “Op een perceel land nabij De Lier bevindt zich in het profiel op een diepte van circa 40 centimeter een laag schelpen (zoutwater) van wisselende

dikte, waarin veel scherven, grind, et cetera” (Archis waarnemingsnummer 24367). Deze vondstmelding bevindt zich in de omgeving van de mogelijke militaire nederzetting De Lier-Leehove (paragraaf 3.6.5).

De weg volgde in principe steeds de noordelijke oeverwal van een belangrijke (rest)geul van het Gantelsysteem. In deze geul is het kanaal van Corbulo aangelegd. In de omgeving van Naaldwijk (locatie 't Zand Heultje), loopt de weg door over een fossiele oeverwal; een waterloop is hier niet aangetroffen langs de weg (Van der Feijst 2012c, 194). Waarschijnlijk buigt de waterloop dus af in zuidelijke richting. De weg eindigde op de haakwal van Naaldwijk, ter hoogte van de nederzetting Hoogwerf en liep vanaf dat punt door naar het zuidoosten (Waasdorp 2003, 62). De weg is dus aangelegd op iets hogere delen in het landschap; waar nodig is het weglichaam opgehoogd.

Aanvankelijk was de weg een *via publica*, waarbij de opdrachten voor de aanleg en het onderhoud door de keizers werden gegeven. Ondanks het feit dat de meeste palen wijdingspalen zijn, lijkt er sprake van een officiële politiek (Waasdorp 2003, 24), waarbij mijlpalen een belangrijke rol speelden in de imperiale propaganda. Door op de palen een wijding aan de keizer aan te brengen, werd de indruk gewekt dat zij brede steun genoten onder de bevolking, terwijl de paal uiteindelijk in opdracht van de keizer zelf was geplaatst (Sauer 2014, 262). Opvallend is de mijlpaal van Caracalla, die wel de keizer als opdrachtgever vermeldt. Dit wijst op een specifieke activiteit van de regering, aangezien alle mijlpalen van Caracalla uit West-Europa dezelfde datering hebben (Waasdorp 2003, 30). Op de mijlpalen van Decius worden de Cananefaten vermeld als opdrachtgevers. Dit wijst op de veranderde status van de weg; zij werd niet meer onderhouden door de keizers, maar door de *civitas* en zodoende kan de weg beschouwd worden als *via vicinalis*. Deze verandering kan al eerder aangevangen hebben (Waasdorp 2003, 33). Het slordige karakter van de inscriptie op de mijlpaal van Decius uit Den Haag (Waasdorp 2003, 35) wijst ook op een lokaal initiatief voor de oprichting van de paal. Dat juist deze mijlpaal aan Decius is gewijd is op zich niet opmerkelijk; hij genoot mogelijk nog brede steun van de lokale bevolking bij zijn troonbestijging, aangezien hij in de jaren dertig van de derde eeuw gouverneur van *Germania inferior* was (Mennen 2011, 25). De paal kan echter, zoals ook andere mijlpalen uit deze periode, zijn opgericht vanuit politieke motieven (Sauer 2014, 279).

4.1.3 Andere (veronderstelde) wegen

Waasdorp veronderstelt dat in het gebied meerdere wegen hebben gelopen, waarbij hij twee parallelle routes over de strandwallen en een route daartussenin, in de omgeving van Poeldijk, veronderstelt (Waasdorp 2003, 51-55). In Poeldijk werd een zuidzuidwest-oostnoordoost verlopende greppel aangetroffen (Vos 2000a, Vos 2000b), met ten noorden daarvan een

‘wallichaam’ met een breedte van circa acht meter, met daarachter een depressie (Vos 2000a, 18). Verder lagen, min of meer aan de noordzijde van het wallichaam, de resten van twee in de Romeinse tijd te dateren grafheuvels. De aanwezigheid van deze grafheuvels in combinatie met het wallichaam leidde tot de veronderstelling dat het wallichaam onderdeel was van een Romeinse weg.

Nadere bestudering van de onderzoeksgegevens leidt echter tot de conclusie dat het wallichaam vermoedelijk een oeverwal is geweest, aangezien er geen overtuigende ophogingspakketten zijn waargenomen. De depressie ernaast is waarschijnlijk een deel van een restgeul. De aangetroffen greppel aan de zuidzijde van het wallichaam, die uit de Romeinse tijd dateert, volgt deze oeverwal. Een andere belangrijke aanwijzing dat het hier niet om een wegtracé gaat, wordt gevormd door de aanwezigheid van een van de twee aangetroffen grafheuvels, die bijna voor de helft op het veronderstelde wegtracé ligt. Het lijkt dus eerder om een oeverwal te gaan, met daarlangs, aan de zuidzijde, een greppel. De grafheuvels hebben klaarblijkelijk beide min of meer op de oeverwal gelegen. Ook deze heuvels zijn daardoor deels geërodeerd; de veronderstelde tweede opening in de kringgreppels, aan de zuidoostzijde, kan veroorzaakt zijn door erosie van het toenmalige oppervlak. Daarmee zouden de kringgreppels weer één opening overhouden. Zo lijken ze op de enige andere kringgreppel uit deze regio, die langs de Romeinse weg in Den Haag-Wateringse Veld is gelegen en die ook één opening heeft (Waasdorp 2003, 15).

Waasdorp veronderstelt ook twee belangrijke routes over de strandwallen (Waasdorp 2003, 55). In een enkel geval kan op basis van de oriëntatie van opgegraven gebouwen wel verondersteld worden dat ze langs een weg hebben gelegen, zoals bij de vindplaats Den Haag-Scheveningseweg, waar alle gebouwen naast elkaar dezelfde kant op zijn georiënteerd (Waasdorp 1999, 173 en paragraaf 3.6.2.1). Dit kan ook voor de nederzetting te Den Haag-Ockenburgh worden verondersteld (Waasdorp 1999, 173). Op beide vindplaatsen zijn waarschijnlijk Romeinse soldaten gelegerd geweest. Dit is voor Waasdorp een tweede argument om te veronderstellen dat zich vlakbij deze locaties wegen bevonden; de soldaten zouden dan de infrastructuur bewaken (Waasdorp 2003, 55). Overigens zijn bij geen van beide opgravingen duidelijke aanwijzingen voor wegen aangetroffen. Hetzelfde geldt voor de omgeving van de vindplaats van de mijlpaal van Wassenaar (paragraaf 4.1.2). Wel kan op basis van de Peutingerkaart een route vanaf Voorburg naar Katwijk worden verondersteld. Wellicht liep deze weg dan vanaf Voorburg via de Scheveningsweg naar het noorden.

Ten slotte is het waarschijnlijk dat zich vanaf het Romeinse *castellum* in Leiden-Roomburg een route langs de natuurlijke geul (die onderdeel vormde van het kanaal van Corbulo) naar de meest oostelijke strandwal heeft gelopen. De weg liep dan waarschijnlijk over de noordelijke oeverwal, maar het is ook mogelijk dat zich op de zuidelijke oeverwal ook een

weg heeft bevonden, aangezien de *vicus* in Leiden-Roomburg hier een langgerekte vorm heeft (Brandenburgh en Hessing 2005, 40, afbeelding 33). Deze weg zou zich dan kunnen hebben voortgezet naar Voorburg.

4.1.4 Zijpaden van de hoofdweg?

Hierboven is al gesproken van een zijpad dat in Den Haag-Wateringse Veld is aangetroffen (paragraaf 4.1.2). Het is overigens opvallend dat van dit zijpad geen andere sporen zijn aangetroffen bij de opgravingen van de nederzetting Hoge Veld (Simons 2009), waar dit pad vermoedelijk naartoe heeft gelopen. Een tweede, vermoedelijk zijpad is aangetroffen in Rijswijk. Bij de opgravingen van de vindplaats Rijswijk-De Bult in de jaren 60 bleken twee greppels vanuit de nederzetting in de richting van de huidige Winston Churchillaan in Rijswijk te lopen. Onderzoek uitgevoerd in 2007 aan de Klaroenstraat in Rijswijk, ten noorden van De Bult, leverde twee parallelle greppels op die vijf meter uit elkaar lagen en verbonden konden worden met die van de vindplaats De Bult (Koot 2009, 118). Overigens lopen de greppels die bij de opgraving van De Bult zijn gevonden in de richting van de waarneming aan de Klaroenstraat naar elkaar toe; zenaderen elkaar tot een afstand van 2,5 meter (Bloemers 1978, Beilage 1a). Het valt dan ook niet uit te sluiten dat de greppels aan de Klaroenstraat niet bij de greppels van De Bult horen. Het is echter ook mogelijk dat de wegbreedte sterk wisselde. Een derde mogelijkheid is dat de parallelle greppels niet zozeer een weg vormen, maar een manier om vee voort te drijven: een zogenaamde veedrift. De versmalling kan dan bedoeld zijn om de snelheid waarmee de kudde zich voortbewoog te reduceren, aangezien de versmalling inhield dat de dieren elkaar moeilijker konden passeren.

Het zijpad zou, als het inderdaad een zijpad is en als het een kaarsrecht verloop heeft gehad, uitkomen op de plaats waar de Rijswijkse mijlpalen zijn gevonden. Koot suggereert dat er een samenhang kan bestaan tussen de aanwezigheid van mijlpalen en zijpaden vanaf de hoofdweg (Koot 2009, 118). Hier zijn echter twee zaken tegenin te brengen. Ten eerste zijn de mijlpalen van Rijswijk op twee Romeinse mijl van de mijlpalen van Den Haag-Wateringse Veld gevonden. De plaatsing van de mijlpalen lijkt dus eerder door de onderlinge afstand tussen de mijlpalen bepaald te zijn en niet door de aanwezigheid van zijpaden. Ten tweede lag tussen de Romeinse weg en het mogelijke zijpad van De Bult nog het kanaal van Corbulo. Het is niet waarschijnlijk dat hier een vaste oeververbinding heeft bestaan in de vorm van een brug of iets dergelijks, maar er kan natuurlijk een verbinding door middel van een pont aanwezig zijn geweest. Hoewel in Den Haag-Wateringse Veld wel degelijk een zijpad verondersteld kan worden ter hoogte van de mijlpalen, is dit in Rijswijk allerm minst duidelijk. Het is dan ook niet verantwoord een verband te leggen tussen de aanwezigheid van mijlpalen en zijpaden.

4.1.5 *Wegen in het verkavelingssysteem op het platteland*

Op twee andere plaatsen in het onderzoeksgebied zijn mogelijke wegtracés ontdekt. Ook bij deze ‘wegen’ zou het om veedriften kunnen gaan. De eerste locatie is gelegen in Poeldijk, vlak bij het in paragraaf 4.1.3 besproken mogelijke wegtracé. Het gaat om twee, circa vijf meter uit elkaar liggende greppels die een scherpe bocht naar het noorden maken en die afwijken van de overige greppels, die een meer rechthoekig verloop hebben (Hazen 2010, 49). Er zijn geen aanwijzingen gevonden voor een wallichaam tussen de greppels. Wel lijken de greppels op sommige plaatsen nog eens opnieuw uitgegraven. Enigszins problematisch aan de interpretatie van deze structuur als weg is het feit dat de greppels aan de noordzijde van het opgegraven deel ophouden (Hazen 2010, 53). Indien het om een doorlopende weg zou gaan mag verwacht worden dat de greppels door lopen, hoewel het ook mogelijk is dat het einde van de weg is aangetroffen. Zonder nader onderzoek van deze vermeende weg kan niet onomstotelijk worden vastgesteld dat het inderdaad om een weg gaat.

De tweede mogelijke weg is aangetroffen in de Voordijkshoornse polder in Delft, waar twee parallel lopende greppels zijn aangetroffen, met een onderlinge tussenafstand van 6,5 meter (Bakx 2011, 38-39). Er zijn geen aanwijzingen dat er tussen de greppels een ophoging aanwezig is geweest. De greppels konden over een lengte van ruim 300 meter ingemeten worden en lijken op basis van hun oriëntatie naar Rijswijk-De Bult toe te lopen. Mogelijk gaat het dus om een pad vanuit deze nederzetting naar het zuiden. Indien de in paragraaf 4.1.4 vermelde mogelijke weg vanuit Rijswijk-De Bult daadwerkelijk naar de Romeinse weg heeft gelopen, dan fungeerde de nederzetting ter hoogte van De Bult als een soort scharnier in deze route. Hoewel speculatief, zouden deze ‘wegen’ wellicht ook als veedrift kunnen worden geïnterpreteerd (zie ook paragrafen 5.8.1.3 en 5.9.7.2). De nederzetting Rijswijk-De Bult zou in dat geval een belangrijke rol in de distributie van vee gespeeld kunnen hebben. De grote opslaggebouwen op dit nederzettingsterrein (paragraaf 5.5.3) kunnen een rol in de voedselvoorziening voor het (vele?) voorbijtrekkende vee gespeeld hebben. Het is echter niet uitgesloten dat de dubbele greppel in Delft een functie in “... de regulering van de afwatering van het verkavelingsgebied” (Bakx 2011, 39) heeft gehad.

Beide mogelijke wegtracés zijn dus niet eenduidig te interpreteren. Bovendien is het de vraag of wegen en paden tussen de landerijen op het platteland inderdaad allemaal voorzien waren van greppels. Zeker op de hoger gelegen delen van het landschap was de aanleg van een weg, met greppels en eventuele ophogingen, niet nodig. Bovendien was het wellicht niet wenselijk om dergelijke verhoogde weglichamen dwars door een verkaveld gebied aan te leggen, waar juist doorstroming door de sloten van groot belang was. Indien het bij de hierboven beschreven structuren inderdaad gaat om veedriften, dan zijn de greppels juist wel noodzakelijk, om te voorkomen dat het vee zich te veel verspreidt bij het transport

‘op de hoof’. De dubbele greppels in het verkavelingssysteem dat ten zuiden van Delft is opgegraven (Van Londen 2006, 75-84), zouden heel goed als veedriften geïnterpreteerd kunnen worden.

4.1.6 Landwegen

In het onderzoeksgebied is eigenlijk maar één duidelijke landweg aanwezig en dat is de weg van Voorburg naar Naaldwijk. Het is in eerste instantie een *via publica*, aangelegd en onderhouden door (leden van) de senaat of de keizer. Later wordt het een *via vicinalis*, die onderhouden wordt vanuit de naburige stedelijke nederzetting in Voorburg. De weg is op sommige plaatsen opgehoogd en voorzien van bermgreppels, op andere plaatsen is de weg minder goed herkenbaar. Een wegverharding ontbreekt. Langs de weg stonden op regelmatige afstanden mijlpalen, die primair een vorm van propaganda waren of gebruikt werden als lokale steunbetuiging aan de heersende keizer. Anderzijds wijzen deze palen ook op directe overheidsbemoeienis bij de aanleg en het onderhoud van deze belangrijke doorgaande landroute. Het verloop van de weg tussen Voorburg en Naaldwijk is goed bekend, maar hoe de weg verder naar het zuidoosten heeft gelopen is niet bekend. Deze onduidelijkheid geldt ook voor het weggedeelte tussen Voorburg en Katwijk, dat van de Peutingerkaart bekend is. Ter hoogte van de vindplaats van de vier mijlpalen in Den Haag-Wateringse Veld zal een zijpad hebben aangesloten op de weg. Verder is het aannemelijk dat er paden liepen door het strandwallengebied en ook over de hoger gelegen oeverwallen. Veel andere, in de literatuur genoemde wegen blijken óf geen wegen te zijn, óf het gaat om parallelle greppels in het verkavelingssysteem, die eerder als veedrift dan als doorgaande weg te interpreteren zijn.

4.2 HET BESTUURLIJKE CENTRUM IN VOORBURG

Centraal gelegen in het onderzoeksgebied bevond zich het bestuurlijke centrum van de Cananefaatse *civitas*, dat *Forum Hadriani/Municipium Aelium Cananefat(i)um* genoemd werd (fig. 4.1). Beide namen werden vermoedelijk naast elkaar gebruikt (Waasdorp 2003, 59). De naam *Forum Hadriani* is bekend van de Peutingerkaart, waar deze plaats *Foro Adriani* genoemd wordt (Waasdorp 2006, 91). In Környe, in Bulgarije, is een grafinscriptie bekend, daterend uit de periode 170-250, waarop sprake is van een plaats met de naam *Forum Hadrianensis* in de provincie *Germania inferior* (Waasdorp 2006, 91; CIL III, 4279, zie ook appendix 2). De tweede, vermoedelijk meer officiële naam van de stad, *Municipium Aelium Cananefat(i)um*, is bekend van mijlpalen uit het onderzoeksgebied (Waasdorp 2003, 57-58). Het nederzettingsterrein ligt ten westen van de huidige dorpskern van Voorburg.

4.2.1 *Locatiekeuze*

De nederzetting bevond zich op de plaats waar een ongeveer dertig meter brede zijtak van een Gantelgeul uitliep in de flank van de strandwal (Kooistra 2014b, 46). Naast de strandwal was door deze geul een ongeveer anderhalve meter dikke kleilaag afgezet (Van der Valk 2006, 25). Deze kleilaag werd reeds in de ijzertijd gebruikt voor akkerbouw (Kooistra 2014b, 45). De locatie voor de stad was dus goed gekozen; er was sprake van een natuurlijke haven in de vorm van een geul, hoewel niet zeker is of de geul aan het begin van de Romeinse tijd nog verbinding maakte met het Maasestuarium of dat dit pas na de aanleg van het kanaal van Corbulo het geval was (Kooistra 2014b, 46). Ten noorden van de geul bevond zich de hoger gelegen strandwal, die naast een hoge en droge vestigingsplaats in de ondergrond een aanzienlijke zoetwatervoorraad bevatte (Kooistra 2014b, 45). Door het slaan van waterputten kon hier drinkwater worden verkregen. Daarnaast vormde de direct ten zuiden van de strandwal gelegen kleilaag een goede ondergrond om akkers te kunnen aanleggen, althans in de ijzertijd. In de directe omgeving van de hier aanwezige geul zijn geen aanwijzingen dat zich hier gedurende de Romeinse periode ook akkers bevonden (Kooistra 2014b, 46). Iets verder naar het westen lijkt dit relatief laaggelegen terrein wel geschikt te zijn geweest voor tuinbouw (Kooistra en Kubiak-Martens 2009, 408).

4.2.2 *Problematiek bij de interpretatie van de sporen*

Hoewel in Voorburg door de jaren heen ongeveer vier hectare van de nederzetting is opgegraven (Buijtenorp 2010, 97), blijken de gedocumenteerde sporen lastig te interpreteren. Reden hiervoor is dat het meeste onderzoek heeft plaatsgevonden tijdens opgravingen in 1827-1834 en 1910-1915 (Buijtenorp 2010, 66-71; 79-87; Holwerda 1923). Bij de eerste campagne zijn alleen gebouwen met stenen funderingen opgetekend; grondsporen werden niet vastgelegd. Bovendien blijken niet alle waargenomen stenen fundamenteën uit de Romeinse tijd te dateren (Bink en Franzen 2009, 437; Driessen 2014b, 176). Bij het onderzoek van 1910-1915 blijkt consequent één vlak te zijn gedocumenteerd, dat bovendien op een vaste hoogte werd aangelegd. Hierdoor zijn de aanwezige bovenliggende lagen niet onderzocht (Buijtenorp 2012, 85-86) en zijn latere sporen van bebouwing niet herkend (Bink en Franzen 2009, 418-419). Dit zal ertoe geleid hebben dat de plattegronden van deze opgraving vooral de sporen van de vroegste bewoningsfase op het terrein weergeven.

De in 1910-1915 gevolgde opgravingsmethodiek is ook toegepast bij het onderzoek op het nederzettingsterrein Den Haag-Ockenburgh in de periode 1930-1936. Hier kon in de jaren negentig van de twintigste eeuw opnieuw veldwerk worden uitgevoerd, waarbij bleek dat ook hier destijds slechts één vlak is aangelegd, namelijk in de schone ondergrond, waardoor een beter beeld van de grondsporen kon worden verkregen (Waasdorp 2012, 14). Hierbij zijn

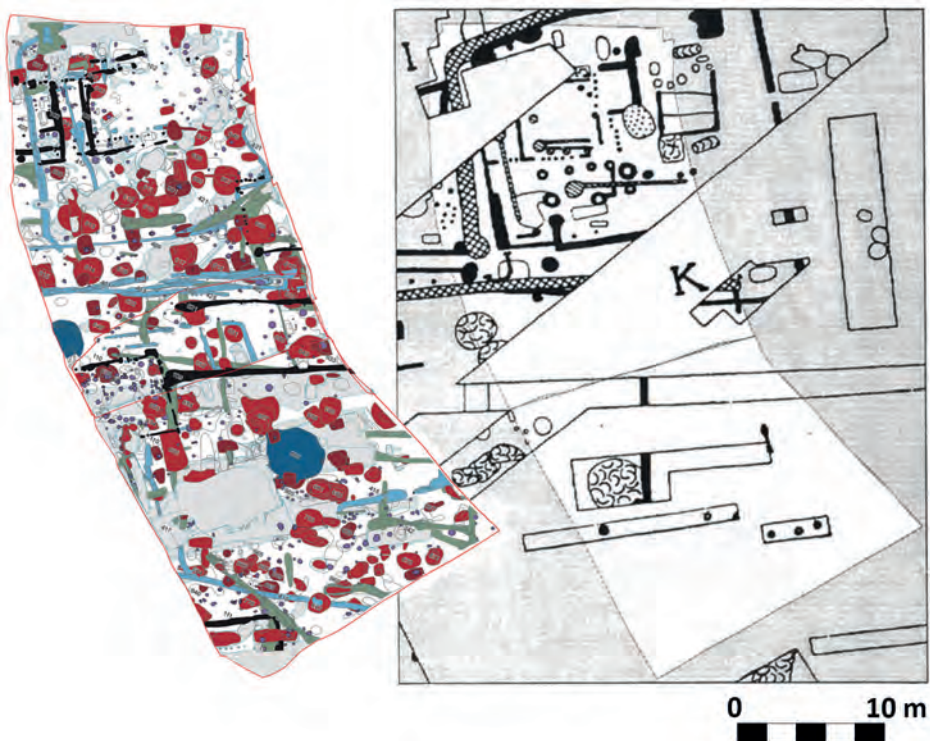

Fig. 4.2. Verschillen tussen een door Holwerda gepubliceerde opgravingsplattegrond van de vindplaats Den Haag-Ockenburgh (rechts) en de plattegrond van hetzelfde deel van de vindplaats, opgegraven door de Afdeling Archeologie van de gemeente Den Haag in 1995. Afbeelding naar Kersing en Waasdorp 1996, 8, Afbeelding 2 en Waasdorp en Van Zoelingen 2015a, Bijlagen kaart A.

eveneens de hogere niveaus niet onderzocht. Bovendien bleken de verschillende werkputten niet goed ten opzichte van elkaar te zijn ingemeten en bleken niet alle sporen ingetekend of juist zeer gestileerd weergegeven te zijn (Waasdorp 2012, 19; Waasdorp 2015a, 24; fig. 4.2). Ook bleken herkende structuren vaak niet aanwezig (Waasdorp 2015a, 26). Deze verschijnselen zullen zich in Voorburg zeker ook hebben voorgedaan (Bink en Franzen 2009, 412; Buijtendorp 2010, 86). Een andere belangrijke vaststelling van het recente onderzoek in Den Haag-Ockenburgh is dat bij de oudere opgravingen de sporen niet of nauwelijks zijn uitgegraven (Waasdorp 2015a, 24); dit betekent voor Voorburg dat veel sporen van de opgravingen uit 1910-1915 nog aanwezig zijn in de bodem, terwijl dit gebied grotendeels buiten het beschermde archeologische monument is gelegen.

Bovenstaande problematiek laat zien dat het duiden van de in het verleden gedocumenteerde sporen van de nederzetting in Voorburg niet zonder risico is. In 2010 is een omvangrijke studie verschenen over de nederzetting in Voorburg (Buijtendorp 2010), waarin de verschillende

teruggevonden gebouwsporen en andere elementen van de stad tot in detail zijn geanalyseerd. Aangezien de belangrijkste conclusies van deze studie echter gebaseerd zijn op een relatief kritiekloze overname van de gegevens van de oudere opgravingen, zal hier vooral informatie geput worden uit twee recent uitgevoerde opgravingen in het zuiden van de nederzetting in Voorburg (Bink en Franzen 2009; Driessen en Besselsen (red.) 2014). Wel wordt, waar dat zinvol wordt geacht, verwezen naar de studie uit 2010.

4.2.3 Ontwikkeling van de nederzetting

Hoewel er al vanaf de periode rond de jaartelling op de plaats van de latere stad gewoond wordt, komt de nederzetting pas in het begin van de tweede eeuw tot ontwikkeling. Gedurende deze en de daaropvolgende derde eeuw lijkt de stad te groeien, waarna de bewoning ergens in de vierde eeuw lijkt af te breken. Omdat de ontwikkeling van de stad een complex proces is geweest, is ervoor gekozen deze per periode te beschrijven.

4.2.3.1 Het einde van de eerste eeuw en de eerste helft van de tweede eeuw

Vondstmateriaal uit de nederzetting in Voorburg wijst niet op grootschalige bewoning voor de periode rond 100 op deze locatie, zoals blijkt uit de buitengewoon slechte vertegenwoordiging van versierde Zuid-Gallische *terra sigillata* (Driessen 2014a, 124). Van de 4143 scherven versierde *sigillata* zijn er slechts 20 afkomstig uit de Zuid-Gallische ateliers; dit is 0,5 procent van het totaal aantal versierde *terra sigillata*-scherven (Driessen 2014c, 473). De door Bink en Franzen (2009, 54) genoemde aardewerscherf uit het midden van de eerste eeuw blijken bij nadere beschouwing later te dateren te zijn.²⁶ De door Buijtenorp genoemde *kapfibula* van het type Haalebos 2.III (*kapfibula* van het type Bozum, Haalebos 1986, 16-23; Heeren en Van der Feijst 2017, 49-51, type 11f) kan echter nog in de periode na 40 gedateerd worden en is daarom geen argument voor een vroegere begindatering van de bewoning in Voorburg (Buijtenorp 1988, 107; Buijtenorp 2010, 163; zie ook paragraaf 5.4.1). De laag met voornamelijk handgevormd aardewerk die, stratigrafisch gescheiden door een stuiflaag met de bovenliggende Romeinse vondstniveaus, is aangetroffen in Voorburg, is mogelijk Romeins, maar het kan ook zijn dat de in deze laag aangetroffen baksteenfragmenten en draaischijfaardewerscherf (Buijtenorp 2010, 161) door bioturbatie in een onderliggende ijzertijllaag terecht zijn gekomen. De door Buijtenorp vermelde *terra nigra*-fles uit deze laag (Buijtenorp 2010, 161) is op basis van de afbeelding echter uitgevoerd in het baksel van de

26 Bink en Franzen (2009, 54) vermelden een vroeg te dateren scherf, afgebeeld in Holwerda 1923, afb. 97 nummer 376. Het betreft hier echter een fragment van de knobbelpot type Bk3 in Noord-Menapische waar, met een datering tussen het midden van de tweede en het derde kwart van de derde eeuw (De Clercq 2009, 440-442). Het door hen genoemde pre-Flavische stempel op *terra sigillata* van de Zuid-Gallische pottenbakker BILICATVS (Holwerda 1923, 34 nummer 22 en afb. 68/69 nummer 21) kan niet van deze pottenbakker afkomstig zijn, aangezien deze stempels anders gespeld worden (Polak 2000, 184-186).

Low Lands Ware (de olieachtige vlekken die kenmerkend zijn voor deze aardewerksoort zijn duidelijk te zien op de afgebeelde scherf, zie Buijtendorp 2006b, 67, onderaan). *Low Lands Ware* komt echter pas voor vanaf de late eerste eeuw (De Clercq en Degryse 2008, 456), wat er dus op kan wijzen dat deze laag niet uit de ijzertijd dateert.

Recent onderzoek geeft aan dat er in de Flavische periode nauwelijks munten zijn gebruikt in Voorburg (Kemmers 2014, 608). Bij de opgravingen in het zuiden van de nederzetting zijn greppels en twee gebouwplattegronden aangetroffen die met de oudste bebouwing in dit deel van de nederzetting geassocieerd mogen worden (Bink en Franzen 2009, 81-82; Van den Brink et al. 2014, 124). Mogelijk gaat het hier om woonstalboerderijen, hoewel beide plattegronden niet volledig onderzocht konden worden; zij dateren vermoedelijk uit de periode rond 100 (Van den Brink et al. 2014, 111-114). De opvulling van de gebouwsporen van het meest compleet opgegraven gebouw kan gedateerd worden in de eerste helft van de tweede eeuw (Van Kerckhove 2014, 450). De oudste vullingen van de Voorburgse geul waarin na het midden van de tweede eeuw een haven werd aangelegd, hebben eveneens aardewerk uit het einde van de eerste of het begin van de tweede eeuw opgeleverd, dat echter grote overeenkomsten vertoont met aardewerk uit gelijktijdige rurale nederzettingen in de omgeving van Voorburg (Van Kerckhove 2014, 469). Al met al blijkt de bewoning in dit deel van Voorburg in eerste instantie een ruraal karakter te hebben gehad. Hoewel de begindatering van de bewoning niet geheel duidelijk is, kan er van uit worden gegaan dat deze niet ver voor het jaar 100 heeft gelegen.

Tot hoe lang de bewoning zich gehandhaafd heeft is niet geheel duidelijk. Afgaande op de opvulling van een van de hierboven vermelde gebouwen is deze vóór 150 tot een einde gekomen. Over het algemeen wordt ervan uitgegaan dat keizer Hadrianus de nederzetting in Voorburg marktrechten en de naam *Forum Hadriani* verleende, en wel tussen 120 en 122, tijdens zijn bezoek aan de Germaanse provincies (Bogaers 1971, 128; Buijtendorp 2010, 241; Hessing 1999, 154; Waasdorp 2003, 57-59). Waasdorp (2003, 59) en Hessing (1999, 155) gaan er bovendien van uit dat de nederzetting in Voorburg tegelijkertijd werd bevorderd tot *municipium* met de naam *Municipium Aelium Cananefat(i)um*. Voor de periode rond het midden van de eerste eeuw voor Christus werden nieuw gestichte steden echter nooit direct tot *municipium* verheven (Laurence et al. 2011, 66) en het is de vraag of in latere perioden hierop uitzonderingen werden gemaakt. Haalebos gaat echter ook uit van een gelijktijdige marktrechtverlening en *municipium*verheffing van de Romeinse nederzetting in Nijmegen-West (Haalebos 2000c, 35-39). Of dit voor de nederzetting in Voorburg ook geldt, kan niet direct aangetoond worden, maar de munten wijzen in ieder geval op opvallende activiteiten rond 120: “Het begin van significante activiteit lijkt daadwerkelijk aan het einde van de regeerperiode van Trajanus of aan het begin van die van Hadrianus te vallen” (Kemmers 2014, 608). In deze periode zijn er bovendien aanwijzingen dat ook bijzondere importen

Fig. 4.3. Kretensische wijnamfoor van het type Dressel 43 (Dressel 1879) uit Voorburg, nog voorzien van de houten stop. Afbeelding naar Driessen 2014b, 151, fig. 8.1a; foto A. Dekker.

in Voorburg arriveerden, zoals de Kretensische wijnamfoor van het type Dressel 43 (Dressel 1879), waarvan in totaal drie exemplaren gevonden zijn en die dateren uit de periode tot het midden van de tweede eeuw (Holwerda 1923, PL. LXII, nummers 346 en 347; Van den Berg 2012, 220; Van Kerckhove 2014, 469; fig. 4.3).

Hoe de bewoning in het noorden van de nederzetting, die op het hoogste deel van de strandwal gelegen was, in de eerste helft van de tweede eeuw gekarakteriseerd kan worden, is niet duidelijk. De enige informatie hierover moet worden afgeleid uit de opgravingen tussen 1910 en 1915 (Holwerda 1923). Deze sporen blijken, ondanks het feit dat ze vermoedelijk wel de oudste bewoningsfase weergeven, lastig te interpreteren. Niet uitgesloten kan worden dat zich hier een bewoningskern bevond, die georiënteerd was op één of twee, min of meer oost-west georiënteerde doorgaande wegen over de strandwal. Indien de plattegronden van de opgraving van 1910-1915 relatief waarheidsgetrouw zijn opgetekend, kan het hier om zogenaamde *striphouses* zijn gegaan (Holwerda 1923, afb. 1). Mogelijk bevonden zich hier vermoedelijk reeds vóór 170 monumentale structuren, aangezien een bewerkt stuk kalksteen uit de ophogingslaag uit de periode na 170 uit het zuiden van de stad bij een ander bewerkt stuk uit het noordelijke deel van de stad lijkt te horen (Bink en Franzen 2009, 415). Het is verleidelijk te veronderstellen dat zich op de relatief hoge en droge strandwal een markt heeft ontwikkeld, al of niet gestimuleerd door de markt- en/of stadsrechtverlening onder keizer Hadrianus.

In de periode tussen 120 en 170 wordt het laaggelegen kleidek ten zuiden van de strandwal ingericht door middel van greppels, die het terrein opdelen in percelen (Bink en Franzen 2009, 410-440). In de noordwesthoek is een laagte aanwezig die beschoeid is met een rij paaltjes. Deze laagte was mogelijk een natuurlijke afwatering van de strandwal (Bink en Franzen 2009, 85, 422), hoewel niet uitgesloten kan worden dat het hier ook om een (kleinere) zijtak van de Gantelgeul gaat. Terwijl de percelen in deze periode verder onderverdeeld worden, wordt de aanwezige laagte verder opgevuld, een proces dat rond het midden van de tweede eeuw voltooid zal zijn geweest. De afstanden tussen de greppels kunnen worden uitgedrukt in lengtes die, omgerekend in Romeinse voeten, ronde maten aangeven. De aanwezige bebouwing bestond voornamelijk uit schuurtjes, stallen en schuttingen. Ook zijn er twee waterputten aangetroffen. In een van deze putten werd een depositie aangetroffen, bestaande uit twee wagenwielen en een barnstenen kralensnoer (Bink en Franzen 2009, 93-95). In de oudste fase van de bewoning, tussen 120 en 150, lijkt het terrein gebruikt te zijn voor moestuintjes (Bink en Franzen 2009, 410-412). Op basis van de relatief goede vertegenwoordiging van handgevormd aardewerk in deze periode wordt verondersteld dat de bewoners van het terrein een Cananefaatse achtergrond hebben (Bink en Franzen 2009, 432). Aangezien op de rurale nederzettingen in de omgeving van Voorburg veel moestuintjes zijn opgegraven (paragraaf 5.9.2), is het mogelijk dat men personen uit de omgeving heeft ingezet voor het in cultuur brengen van het laaggelegen kleidek ten zuiden van de strandwal. Het is ook mogelijk dat de lokale bevolking naar de omgeving van Voorburg is getrokken en zich daar heeft beziggehouden met een agrarische activiteit waarmee men in het levensonderhoud kon voorzien en bovendien ervaring had.

4.2.3.2 De tweede helft van de tweede eeuw

Rond 160 wordt de zijtak van de grote Gantelgeul uitgebaggerd en voorzien van zware eikenhouten kadewerken, waardoor een haven ontstaat met een minimale lengte van 110 meter (Driessen 2014b, 152-164). De haven is noordwest-zuidoost georiënteerd en loopt richting het noorden taps toe. Hier is ook de begrenzing van de haven, die hier nog 28 meter breed was, aangetroffen. De grootst waargenomen breedte in het zuiden is 41 meter, maar het is waarschijnlijk dat de haven naar het zuiden toe nog breder is geweest, alwaar deze verbinding maakte met de hier aanwezige Gantelgeul. De eikenhouten palen waaruit de kadewerken waren vervaardigd zijn gekapt tussen 157-159 en zijn afkomstig uit Zuidoost-Nederland en Zuid-Duitsland (Domínguez-Delmás et al. 2014, 647; 651). De professioneel uitgevoerde uitbaggering en aanleg van de kadewerken wijzen op de planning en betrokkenheid van een centraal gezag (Driessen 2014a, 125). Vanaf de periode rond 170 wordt het relatief laaggelegen kleidek ten zuiden van de strandwal opgehoogd en opnieuw ingericht, waarbij de oriëntatie duidelijk afwijkt van de voorafgaande periode (Bink en Franzen 2009, 410-440). Het ophogingsmateriaal is elders uit de stad afkomstig. Op het terrein verschijnt nu een gebouw dat deels voorzien is van stenen funderingen. Mogelijk gaat het om een huis

met binnenplaats, maar dit is allerm minst zeker. Het huis is aangelegd volgens een Romeinse maatvoering (Romeinse voeten). Langs het huis loopt een mogelijke weg. Ook worden er diverse waterputten aangelegd. Deze sporen wijzen op de daadwerkelijke aanwezigheid van woningen in dit gedeelte van de nederzetting.

De aanleg van de haven met kadewerken en de ophoging van een deel van het terrein met de daarbij behorende inrichting wijzen op grootschalige ingrepen in het zuidelijke deel van de nederzetting in Voorburg. Ook in de omgeving van Voorburg vinden tussen 150 en 160 diverse bouwactiviteiten plaats, al dan niet van militaire aard (Domínguez-Delmás et al. 2014, 652-653; Driessen 2014b, 154-155). Zo wordt de weg van Voorburg naar Naaldwijk voorzien van de eerste mijlpaal, die gewijd is aan keizer Antoninus Pius en dateert van 151 (Waasdorp 2003, 21). In Den Haag-Ockenburgh wordt in 150 een *minicastellum* gebouwd (Waasdorp (red.) 2012, 133) en een *vicus* ingericht (Waasdorp en Van Zoolingen 2015b, 416). Een inscriptie, gevonden in het noordelijke deel van de stad, wijst op het voorkomen van een *ordo decurionum* (gemeenteraad) in Voorburg, een organisatie die alleen in *coloniae* en *municipia* voorkwam (Bogaers 1971, 133; Waasdorp 2003, 59; fig. 4.4). Samen met de mijlpaal uit Den Haag vormt deze inscriptie het archeologische bewijs dat de nederzetting in Voorburg tot *municipium* is verheven, en wel tussen 120 en 151. Een andere opvallende ontwikkeling in de omgeving van Voorburg is de aanleg van een regionaal greppelsysteem,

Fig. 4.4. Inscriptie met de vermelding van de *ordo decurionum* uit Voorburg. De lengte van de steen is 26,5 centimeter. Foto Rijksmuseum van Oudheden, Leiden.

dat in de eerste helft van de tweede eeuw gedateerd kan worden (zie paragraaf 5.8.1.1). Mogelijk valt de datering van de aanleg van deze verkaveling samen met de toekenning van de status van *municipium* aan de nederzetting in Voorburg. Hoewel de verkaveling in de omgeving van Voorburg niet lijkt op de klassieke *centuriatio*, kan deze wel als zodanig gezien worden. In tegenstelling tot wat wel gedacht werd, komen Romeinse landindelingen niet alleen voor rond *coloniae*, maar ook rond *municipia* (Bonnie 2009, 5).

Het noordelijke deel van de nederzetting in Voorburg vormde vermoedelijk het stedelijke centrum. Hier zijn stenen funderingen van een stadsmuur met poorten, een badhuis en de resten van andere gebouwen gedocumenteerd, die zowel stenen als houten funderingen hebben gehad. Mogelijk was de bebouwing verdeeld over huizenblokken, de zogenaamde *insulae*, maar dit is op basis van de huidige stand van kennis niet met zekerheid te zeggen. Op basis van de ligging van de twee poorten in de westelijke stadsmuur kunnen twee min of meer oost-west georiënteerde wegen gereconstrueerd worden. De zuidelijkste weg van deze twee, die aansluit op de grootste poort, is de voornaamste oost-westverbinding geweest, de zogenaamde *decumanus maximus*. In deze weg was een riool aanwezig, in de vorm van een greppel, waaromheen zich een houtconstructie bevond (Buijtendorp 2010, 226-227). Deze houtconstructie, bestaande uit dubbele rijen staanders, had als functie het weglichaam bij elkaar te houden en het onderliggende riool te beschermen. Vergelijkbare wegconstructies zijn aangetroffen in Romeinse steden als Nijmegen, Amiens en Tongeren (Heirbaut 2013, 42-44). Ook in Nijmegen bevindt deze constructie zich in de *decumanus maximus* (Heirbaut 2013, 41-42).

Bink en Franzen reconstrueren ten westen van het badhuis ook een min of meer noord-zuid georiënteerde weg, aangezien in het verlengde van de weg een mogelijk restant van een stadspoort aanwezig zou zijn (Bink en Franzen 2009, 437). Duidelijke sporen van deze weg zijn echter niet aangetroffen en de restanten van de stadspoort in de noordelijke stadsmuur kunnen niet als zodanig geïnterpreteerd worden, aangezien het gaat om waarnemingen van Reuvens, die niet altijd goed te verifiëren zijn (Bink en Franzen 2009, 437). De noordelijke oost-westweg valt op door zijn relatief grote breedte van negentien meter, exclusief de stoepen aan weerszijden (Buijtendorp 2010, 214). De weg lag op een van de hoogste delen van de strandwal en was vermoedelijk een al bestaande doorgaande route. De breedte van de weg kan verklaard worden doordat ze fungeerde als aanvoerroute voor vee of als marktplein (Buijtendorp 2010, 219). Een vergelijkbare functie had de brede weg in de Romeinse stad in Nijmegen (Heirbaut 2013, 127). Indien de oost-westweg in Voorburg inderdaad de functie van marktplein had, is hiermee ook het *forum* getraceerd. Niet uitgesloten kan worden dat Voorburg ook daadwerkelijk een officieel *forum* heeft gehad. Gezien het belang dat de haven voor deze stad had en de opmerking van Vitruvius (Vitruvius *De Architectura* 1, 7, 1) dat een *forum*, indien de stadmuren bij zee liggen, bij de haven gesitueerd zou moeten zijn, zou een mogelijk *forum* in die omgeving, doch binnen de muren, gesitueerd kunnen zijn. Het

door Reuvens opgegraven gebouwencomplex ten zuiden van het badhuis zou mogelijk tot een *forum* kunnen hebben behoord, maar dit is vanwege de kwaliteit van de overgeleverde opgravingsdocumentatie niet met zekerheid te zeggen. De ligging van het *forum* dicht bij de haven zou ook een logische keuze zijn, aangezien goederen, die van de schepen gelost werden, dan minder ver vervoerd hoefden te worden. Voor Nijmegen kan verondersteld worden dat het grote gebouwencomplex bij de Waal onderdeel is van het *forum*, ondanks dat er meerdere interpretaties van de teruggevonden sporen mogelijk zijn; de *fora* van Xanten en Keulen zijn ook meer op de rivier (met haven) georiënteerd (Driessen 2007, 155-156).

Het badhuis is van het zogenaamde rijentype en was voorzien van muurschilderingen. Uit de omgeving komt een armfragment van een vermoedelijk meer dan tweeënhalve meter hoog marmeren standbeeld (Buijtenorp 2010, 553-556). Ook is een grote bronzen hand, vermoedelijk behorend bij een keizerbeeld, uit deze omgeving afkomstig (Buijtenorp 2010, 63). Een ten westen van het badhuis gelegen grote waterput kon in 1988 opnieuw worden onderzocht (Koot 2006, 265-270). De vierkante put met zijden van 210 bij 177 centimeter is vermoedelijk aangelegd na 161, op basis van een munt uit de insteek van de put (Koot 2006, 268-269). Buiten de putconstructie bevond zich een vierkant van zware eikenhouten balken, die in het midden licht doorgebogen waren (Koot 2006, 267). Het doorbuigen van deze balken is in verband gebracht met de aanwezigheid van een (niet bewaarde) stenen opbouw, maar er kan ook aan de fundering van een pompinstallatie worden gedacht (Buijtenorp 2010, 625; Koot 2006, 267). De balken konden door middel van dendrochronologie gedateerd worden in 219 ± 6 . Gezien het formaat kan de put een functie hebben gehad in de watervoorziening van het badhuis, dat voorzien was van een watertoren (Buijtenorp 2010, 622-626). Een bronzen element, afgebeeld bij de vondsten uit de put door Reuvens, kan een onderdeel van een waterpomp zijn geweest (Buijtenorp 2010, 623). Een vergelijkbaar object werd aangetroffen in de haven (Driessen 2014b, 173). Mogelijk werd het water uit de put opgepompt, hoewel er ook veel hingsels van emmers in zijn gevonden. De put is tot rond het midden van de derde eeuw in gebruik geweest (Koot 2006, 269).

De Voorburgse nederzetting kan in eerste instantie omringd zijn geweest door een greppel en een palissade (Buijtenorp 2010, 251-255). Op een later moment is deze palissade dan vervangen door een stenen stadsmuur. Buiten deze stadsmuur liepen twee parallelle grachten (Buijtenorp 2010, 394-397). De stadsmuur is vooral aan de noord- en westzijde van de nederzetting goed onderzocht. Hier kon ongeveer 300 strekkende meter van deze muur gelokaliseerd worden, waarbij ook de locatie in het noordwesten van de nederzetting, waar de muur een scherpe hoek maakt, gedocumenteerd is. Het is opvallend dat de stadsmuur van Voorburg een afwijkende oriëntatie heeft ten opzichte van de gebouwsporen die binnen de stad zijn aangetroffen. Een verklaring hiervoor kan zijn dat de muur op de hogere delen van het terrein is gebouwd, zoals dit ook voor de zuidwestelijke hoek van de Nijmeegse

Fig. 4.5. Houten paalfundering onder de stadsmuur in Voorburg. Foto Rijksmuseum van Oudheden, Leiden/Holwerda 1923, 10.

stadsmuur verondersteld kan worden (Van der Weyden 2013, 110-112). De muur had een funderingsbreedte van 130 centimeter en was aan de binnenzijde vermoedelijk voorzien van een aarden wal (Buijtendorp 2010, 397-398, 403; Holwerda 1923, 8). Op het hoogste

deel van de strandwal was het fundament ingegraven in het zand, terwijl op de lagere delen onder de fundering heipalen waren aangebracht, die aan de buitenzijden beschoeid waren (Holwerda 1923, 10; fig. 4.5).

Vermoedelijk bevond zich in de noordwestelijke hoek van de muur een kleine toren (Buijtendorp 2010, 397). Aan de westzijde bevonden zich twee poorten. De grootste poort, met afmetingen van 13,4 bij 6,4 meter, bestond uit twee rechthoekige vertrekken met daartussenin een ruimte van ongeveer drieënhalve meter breed (Buijtendorp 2010, 408-409). Aan de buitenzijde van de poort is op een later moment het fundament uitgebreid, waardoor de torens naar buiten staken en vermoedelijk een halfronde uitbouw hebben gehad. Deze constatering staat in tegenstelling tot wat Buijtendorp (2010, 408-409) veronderstelt, waarbij hij uitgaat van een eerdere fase van de stadspoort in de vorm van een triomfboog. Voor deze laatste stelling ontbreekt echter aanvullend bewijs, zoals de vondst van architectuurfragmenten. Gezien de omvang van de constructie is het aannemelijk dat deze poort toegang gaf tot een van de belangrijkste straten van de stad, de zogenaamde *decumanus maximus*. Een tweede poort bevond zich op zo'n negentig meter ten noorden van de grootste poort. De omvang van het rechthoekige gebouw was 7,6 bij 5,3 meter (Buijtendorp 2010, 414). Mogelijk vormde deze poort de toegang tot een parallelweg ten opzichte van de straat bij de grootste poort.

De datering van de aanleg van de stadsmuur is in het verleden door verschillende auteurs besproken. Bogaers gaat uit van een datering aan het eind van de tweede of in de eerste decennia van de derde eeuw (Bogaers 1972a, 326), terwijl Buijtendorp de muur vanaf 161 tot in het begin van de derde eeuw dateert (Buijtendorp 2010, 406). Waasdorp plaatst de aanleg in het laatste kwart van de tweede eeuw (Waasdorp 2012 (red.), 146). Hoewel de aanleg van de stadsmuur op basis van de archeologische gegevens niet gedateerd kan worden, is het aannemelijk dat deze pas gerealiseerd kon worden na aanleg van de haven met kades, waardoor bouw materiaal beter aangevoerd en gelost kon worden. Dit betekent dat de aanleg dus van na 160 zal dateren. Aangezien het bouwen van de muur geruime tijd in beslag zal hebben genomen en men de bouw mogelijk gefaseerd zal hebben uitgevoerd, kunnen de bouwwerkzaamheden zich tot in het begin van de derde eeuw uitgestrekt hebben. Een scherpe datering voor de aanleg van (een deel van de) stadsmuur zou verkregen kunnen worden door het opnieuw opgraven van een klein stuk van het onderheide deel van de muur, aangezien de houten heipalen goed geconserveerd zijn, waardoor een datering door middel van dendrochronologie tot de opties zou behoren (Buijtendorp 2010, 256).

Voor de aanleg van een stadsmuur was de toestemming van de provinciaal gouverneur en de keizer noodzakelijk. De moderne verklaringen voor de aanleg van zo'n muur kunnen uiteenlopen van een verdedigingsmiddel tot een statussymbool of propagandamiddel (Van

Fig. 4.6. Omvang van de stad in Voorburg, naar Bink en Franzen 2009, 439 en Driessen 2014a, 98, fig. 6.1. In paars grachten van de stad en waterputten, in donkerrood muren, in roze stenen vloeren, in geel kuilen en in blauw waterlopen en de haven. Het verloop van de stadsmuur aan de oost- en zuidzijde is hypothetisch.

der Weyden 2013, 93). Voor Voorburg is de belangrijkste verklaring voor de aanleg van de stadsmuur een reactie op toenemende onveiligheid langs de Noordzeekust (Buijtendorp 2010, 256-261; Kropff 2008, 2; Waasdorp 2012 (red.), 146). Het is opvallend dat alle steden in *Germania inferior* in de eerste en tweede eeuw ommuurd worden, terwijl dit in het Gallische achterland niet het geval is (Van der Weyden 2013, 93). Mogelijk zijn de muren rond de steden in *Germania inferior* inderdaad te duiden als een verdedigende maatregel, aangezien de meeste steden op korte afstand van de grenszone van het Romeinse rijk lagen.

Of de muur in Voorburg onder acute dreiging is opgetrokken kan op basis van de bestaande gegevens niet gecontroleerd worden, ondanks de door Buijtendorp naar voren gebrachte argumentatie, die echter gebaseerd is op de lastig te interpreteren opgravingsgegevens van Holwerda (Buijtendorp 2006c, 116).

Aangezien de haven niet binnen de ommuurde stad zal hebben gelegen en het verloop van de muur bij de huidige stand van kennis aan drie zijden van de stad min of meer bepaald kan worden, kan gesteld worden dat de oppervlakte van de stedelijke kern van Voorburg 5,5 hectare heeft bedragen (Bink en Franzen 2009, 439; Driessen 2014b, 179, fig. 4.6). Hiermee vallen vrijwel alle opgegraven gebouwen met stenen fundering binnen de stadsmuur. De sporen die ter hoogte van de veronderstelde noordwesthoek van de stad zijn onderzocht zijn echter niet eenduidig te interpreteren als stadsgracht, ook omdat ten oosten van deze ‘gracht’ nog twee Romeinse waterputten zijn aangetroffen (De Jager 2006, 272-273). Bovendien ontbreekt de fundering van de stadsmuur. Aangezien het terrein ter hoogte van deze opgraving in het verleden is afgegraven, is het niet verwonderlijk dat de stadsmuur, die op het hoge deel van de strandwal niet werd onderheid, hier niet meer teruggevonden is. Wel bevinden zich op twee andere plaatsen ten oosten van de veronderstelde stadsmuur ook nog waterputten en Romeins vondstmateriaal (Bogaers 1966, 6). Het terrein waarop deze waterputten en vondsten zijn aangetroffen is echter na de Romeinse tijd afgegraven, waardoor de sporen van de bewoning in dit gebied voor een groot deel verdwenen zullen zijn (Bogaers 1966, 6). Het aantreffen van sporen uit de Romeinse tijd ten oosten van de veronderstelde stadsgrens kan ook een aanwijzing zijn voor bewoning buiten de ommuurde nederzetting, zoals dat in het zuiden, in de omgeving van de haven, ook het geval is. De bebouwing kan echter ook van de stad zijn afgesneden door de bouw van de muur.

4.2.3.3 De derde eeuw en het begin van de vierde eeuw

Aan het begin van de derde eeuw wordt een deel van de haven opnieuw uitgebaggerd (Driessen 2014a, 126). Mogelijk is deze uitbaggering de reden geweest waardoor de kadewerken langs de oostzijde van de haven zijn gaan verzakken, aangezien er geen aanwijzingen zijn dat de ondermijning van de kade veroorzaakt is door getijdenwerking (Driessen 2014e, 218). In of kort na 205 worden de kades in de haven gerenoveerd, waarbij het benodigde eikenhout is aangevoerd uit Midden-Duitsland en/of het Moezelgebied (Domínguez-Delmás et al. 2014, 651). Hierbij wordt de haven opnieuw uitgebaggerd, maar nu in zijn geheel. In het havenbekken zijn grote hoeveelheden vondsten geborgen. Deze vondsten wijzen op de belangrijke rol die de haven gespeeld heeft in de bevoorrading van militaire steunpunten in de omgeving van Voorburg, waarbij het erop lijkt dat de haven gefungeerd heeft “...niet alleen als invoerhaven voor eigen gebruik, maar ook als doorvoerhaven...” (Driessen 2014b, 158). De haven heeft in verbinding gestaan met een geul, die op zijn beurt weer verbinding had met de open zee, waardoor het idee bestaat dat de nederzetting in Voorburg ook een rol

speelde als zeehaven, zeker met het oog op de gelijke diepte van de haven in Romeins Londen, waar ook een zeeschip is gevonden (Driessen 2014e, 219). Twee delen van boomstamboten, vervaardigd uit eikenhout en secundair verwerkt in een waterput uit 190/200 (Bink en Franzen 2009, 104-106 en 339-341), wijzen ook op scheepvaartactiviteiten die zich meer op de directe omgeving richtten. Beide fragmenten, die nog een lengte hadden van één meter, waren tachtig centimeter breed. De hoogte van het ene fragment was circa 55 centimeter, van het andere fragment was dit 65 centimeter. Deze vondst geeft aan dat de inwoners van Voorburg, net als de mensen in de militaire gemeenschappen, gebruikmaakten van dit type boten (zie ook paragraaf 3.4.4.1). De haven is in gebruik geweest vanaf 160 tot in ieder geval 230 en er zijn aanwijzingen dat het zuidelijke deel nog tot na 250 open heeft gelegen, terwijl het noordelijke deel in deze periode al grotendeels was verland (Driessen 2014b, 163). Doordat er geen sporen zijn gevonden van uitbaggering wijst de verlanding van de haven op het (deels) in onbruik geraken ervan, een proces dat tussen 275 en het begin van de vierde eeuw voltooid was (Driessen 2014a, 127).

Hoe de bewoning in Voorburg zich ontwikkelde in de tweede helft van de tweede en derde eeuw is niet geheel duidelijk. Tussen 180 en 185 wordt het relatief laaggelegen kleidek ten zuiden van de strandwal (wederom) opnieuw ingericht en worden de openliggende sporen opgevuld met afval en aardewerk (Bink en Franzen 415-417). Hoewel gebouwsporen niet meer werden aangetroffen, wijzen de aanwezige waterputten wel op de nabijheid van bewoning. Op het terrein naast de haven zijn een achttal waterputten aangetroffen die tussen het midden van de tweede en het begin van de vierde eeuw zijn volgestort met afval (Van den Brink et al. 2014, 115-123). Het terrein hier was sterk verstoord, waardoor gebouwsporen niet meer bewaard waren gebleven. Het is echter ook mogelijk dat de beide opgegraven terreinen eerder op de achtererven van de huizen waren gelegen.

De bewoning op het relatief laaggelegen kleidek ten zuiden van de strandwal liep vermoedelijk door tot in het derde kwart van de derde eeuw, hoewel er ook twee vierde-eeuwse munten zijn gevonden (Bink en Franzen 2009, 417). Helaas waren de hoogste niveaus op dit terrein na de Romeinse tijd verstoord. Wel zijn er duidelijke aanwijzingen voor gebouwen met stenen funderingen bewaard gebleven, maar het is ook goed mogelijk dat door het gebruik van bouwtechnieken die weinig sporen in de bodem achterlaten gebouwsporen niet herkend zijn (Bink en Franzen 2009, 115-116). Hoewel het vaatwerk wijst op 'Romeinse' eetgewoonten, valt op dat een zeer hoog percentage kookpotten uit de derde eeuw wordt aangetroffen; dit zou kunnen wijzen op een veranderende eetgewoonte of een verandering in het consumptiepatroon (Bink en Franzen 2009, 432).

Terwijl tussen 235 en 275 de toelevering van munten richting het Nederlandse rivierengebied vrijwel tot stilstand kwam, zijn in Voorburg nog 29 munten uit deze periode gevonden, wat

wijst op voortdurende activiteiten in de nederzetting (Kemmers 2009b, 269; Kemmers 2014, 598; 601; Van der Vin en Buijtendorp 2006, 311, tabel 3). Het einde van de bewoning in Voorburg wordt op basis van de munten rond 275 gedateerd (Kemmers 2014, 608). Zeven tot negen vierde-eeuwse munten tonen aan dat in deze periode geen grootschalige activiteiten meer hebben plaatsgevonden in de nederzetting; vrijwel alle munten dateren bovendien uit de eerste helft van deze eeuw (Kemmers 2009b, 269, tabel 8.8; Kemmers 2014, 598; Van der Vin en Buijtendorp 2006, 311, tabel 3). Toch is het aantal munten, zeker in vergelijking met de omgeving, tamelijk hoog. De aardewerkvondsten kunnen ook op een doorloop van de bewoning tot in het begin van de vierde eeuw wijzen (Van Kerckhove 2014, 466). Het feit dat deze potentiële vierde-eeuwse vondsten afkomstig zijn uit een waterput naast de op dat moment reeds grotendeels verlande haven, kan aangeven dat ook het gebied binnen de muren tot in deze periode bewoond is geweest. Hoe lang de bewoning in de vierde eeuw heeft doorgelopen en wat de aard ervan was, is niet duidelijk. In de late derde of de vierde eeuw worden in het gedeelte van de nederzetting binnen de muren enkele mensen begraven (Hees 2006a, 327-330). In een van deze graven werden een aantal *fibulae* aangetroffen, waaronder een variant van de zogenaamde Hrušica *fibula*, die in de late derde eeuw wordt gedateerd (Heeren en Vander Feijst 2017, 183-184, type 69b). Vondsten die duidelijk in de tweede helft van de vierde of vijfde eeuw te dateren zijn, ontbreken. Het oudste middeleeuwse spoor dateert uit de achtste eeuw (Driessen en Dijkstra 2014, 133-134 en 137, tabel 7.2).

4.2.4 Religie in de stad

In de stad zijn aanwijzingen gevonden voor het publiek vereren van klassiek-Romeinse goden, terwijl een huisaltaartje en kleine godenbeeldjes wijzen op een verering van goden in een meer private sfeer. Daarnaast zijn er talrijke aanwijzingen voor bewuste deposities, met name in waterputten en het havenbekken.

Van de vijf teruggevonden altaren zijn er drie aan meerdere goden gewijd (tabel 4.3). Met uitzondering van de plaatselijke beschermgeest gaat het om de klassiek-Romeinse goden als Jupiter, Juno, Minerva, Diana en Fortuna, terwijl ook de oostelijke goden als Jupiter Serapis en Isis genoemd worden. Ook wordt het keizerlijk huis met name genoemd, wat wijst op een openbaar beleden loyaliteit aan de Romeinse staat (De Beenhouwer 2014, 125). Het kleine (huis?) altaar, gewijd aan Jupiter, kan ook wijzen op de verering van de staatsgoden in huiselijke kring (Bink en Franzen 2009, 432; tabel 4.3). De loyaliteit aan de Romeinse staat werd vermoedelijk breed gedeeld onder de Voorburgse bevolking, wat ook kan worden afgeleid uit de teruggevonden pijpvaardens beeldjes (tabel 4.4). Naast de erg populaire vrouwelijke goden werden hier duidelijk ook mannelijke goden vereerd. Dit wijst op een prominenter rol van de officiële Romeinse staatsgodsdienst in de stad. In Voorburg vonden dus vereringen plaats binnen een meer officieel Romeins kader, hoewel een deel van de dedicanten van de

Tabel 4.3. Wij-altaren uit Voorburg.

Object	Gewijd aan	Dedicant(en)	Herkomst dedicant(en)	Datering	Literatuur
Altaar	Diana	Junianius Amabilis, sevir Augustalis	Xanten (Colonia Ulpia Traiana)	100-270	Hees 2006b, 343
Altaar	Jupiter Serapis, Isis, Fortuna, de Goede Afloop, het Geluk, de beschermers van de weg en de plaatselijke beschermgeest	Lucius Lucretius Faustinianus, centurio van het eerste legioen Minerva	Bonn?	89-212	Hees 2006b, 343-345
Altaar	Het goddelijke keizerlijk huis en de beschermgeest van het genootschap van de peregrini	Ulpianus Decimus en Verecundus Cornutus		0-212	Hees 2006b, 346-347
Altaar	Jupiter, Juno, Minerva, de plaatselijke beschermgeest	Titus Flavius Peregrinus, centurio van het eerste legioen Minerva	Bonn?	190	Hees 2006b, 347
Altaar	Jupiter				Bink en Franzen 2009, 251-253

Tabel 4.4. Pijpaarden beeldjes uit Voorburg. Naar Driessen 2014d, 497, tabel II-1.8.1.

Voorstelling	Aantal
Apollo	3 tot 5
Mercurius	4 tot 5
Bacchus	1
Priapus	1
Cybele	2
Venus	7
Diana	2
Minerva	1
Matronae	9
Doornentrekker	1
Risus	1
Kind	1
Geit/bok	2
Haan	1
Stier	1 tot 3
Beer/leeuw	1
Masker	10 tot 14
Totaal (minimaal)	48
Totaal (maximaal)	57

altaren afkomstig was van elders (tabel 4.3). Daarnaast was ook sprake van minder duidelijke rituelen, zoals de veelvuldig aangetroffen deposities in waterputten (Bink en Franzen 2009, 107-108, 417; Driessen 2014b, 176-178) en de haven (Driessen 2014b, 167-171).

4.2.5 *De economie van de stad*

Tegen het concept, dat de Romeinse stad over het algemeen de plaats is waar de opbrengsten van het omliggende platteland werden geconsumeerd (Finley 1999 (1973), 191-196), wordt tegenwoordig genuanceerder aangekeken (Laurence et al. 2011, 7-9). In veel steden vond namelijk ook productie van goederen plaats, die op hun beurt weer op het omliggende platteland terechtkwamen. De mate van urbanisatie was afhankelijk van de plaats die de stad kon innemen in grotere uitwisselingsnetwerken en de mogelijkheid die de stad had om een deel van de goederen uit deze netwerken te gebruiken voor de handhaving van het stedelijke niveau; als een stad losgekoppeld werd van deze netwerken, was ze gedoemd te mislukken of kromp de stad naar een niveau van stedelijkheid die in overeenstemming was met de surplusproductie van het omringende platteland (Laurence et al. 2011, 9).

In Voorburg waren de belangrijkste economische activiteiten gericht op de haven. Daar werden producten aangevoerd voor de inwoners van de stad, maar ze werden er ook overgeslagen om andere nederzettingen in de omgeving te bevoorraden, zoals de militaire steunpunten in de omgeving (Van Kerckhove 2014, 467-472). Via de haven werd niet alleen aardewerk, maar ook vis, schaaldieren en hout aangevoerd (Beerenhout 2014, 819-820; Kuijper et al. 2014, 831; Lange 2012, 31-32; Lange 2014, 861). Ook de markt in Voorburg zal een belangrijke economische functie voor de regio hebben gehad. Waar deze zich bevond is niet bekend, maar de noordelijke, brede oost-westweg binnen het ommuurde deel van de stad kan een marktfunctie hebben gehad, hoewel het ook een aanvoerroute voor vee kan zijn geweest. Men heeft duidelijk dieren geslacht voor de vleesconsumptie en er zijn ook aanwijzingen voor hoorn en leerverwerking (Cavallo en Slopsma 2014, 765-766). Waarschijnlijk is er ook op grote schaal vlees gerookt, aangezien er veel runderschouderbladen zijn gevonden met gaten, waaraan de schouders konden worden opgehangen om gerookt te worden. Deze gerookte runderschouders kunnen zijn doorgevoerd, wellicht naar de rurale nederzettingen, maar in belangrijke mate mogelijk ook richting de *castella* langs de Rijn (Van Mensch en IJzereef 1977, 146-149; paragraaf 3.7). Ook werden runderkoppen gebraden en geconsumeerd. Het slachten werd uitgevoerd door gespecialiseerde vakmensen. Het vee werd hoogstwaarschijnlijk op de hoof aangevoerd vanuit de omgeving. Een andere met voedsel samenhangende economische activiteit was het benutten van moestuintjes in het zuidelijke deel van de nederzetting, buiten de stadsmuren (Kooistra en Kubiak-Martens 2009, 408). Vermoedelijk werd er ook gevisd, zelfs in de haven van de stad (Driessen 2014b, 171-172; Dütting en Hoss 2014, 430, tabel 1).

Op bescheiden schaal vond er metaalbewerking plaats (Hoss 2014, 676; Stolk 2014, 701). Verdere aanwijzingen voor artisanale productie, zoals de fabricage van aardewerk of baksteen, ontbreken. De stad fungeerde verder als verzamelpunt voor belastingen. Een gemonetariseerde samenleving is echter niet volledig op gang gekomen, want er circuleerde vooral zilvergeld en weinig kleingeld van brons (Kemmers 2014, 608). De economische basis van Voorburg bestond dus vooral uit de overslag van goederen en de mogelijkheid om een markt te organiseren. Ook was het de plaats waar de belastingen werden verzameld. De nederzetting wekt echter de indruk sterk op investeringen van de Romeinse staat te leunen. Aangezien de stad in Voorburg niet vanzelf is ontstaan maar is gesticht, is dit echter niet verwonderlijk. Na het wegvallen van deze steun en de militaire steunpunten in de omgeving, aan het einde van de derde of in het begin van de vierde eeuw, verviel de belangrijke doorvoerfunctie van Voorburg en aangezien de bewoning op het omliggende platteland al gereduceerd was, kon de stad economisch niet meer blijven functioneren.

4.2.6 De stad in Voorburg

Het stedelijke gebied binnen de stadsmuren omvatte vermoedelijk niet meer dan 5,5 hectare en is daarmee verreweg de kleinste stad in *Germania inferior* (tabel 4.5). Echter, als de bewoning buiten de muren eveneens meegeteld wordt dan kan daar minimaal nog één hectare bij opgeteld worden. Toch is de stad daarmee niet groter dan de militaire vici bij enkele *castella* langs de Rijn (paragraaf 3.3, tabel 3.7). Het belang van het stedelijke centrum in Voorburg mag dan ook niet overschat worden. Kemmers stelt: “Wellicht was de Romeinse stad bij Voorburg-Arentsburg, in het toch vrij marginale Cannanefaats gebied, eigenlijk nauwelijks meer dan een juridisch-administratieve centrale plaats. Hier kwam weliswaar belastinggeld binnen, maar de grootschalige circulatie van kleine muntjes, de levensader bij uitstek van een gemonetariseerde samenleving, is niet volledig op gang gekomen” (Kemmers 2014, 608). De kern van deze centrale plaats bevond zich vermoedelijk binnen de stadsmuur (Driessen 2014b, 178). Het is opvallend dat een kleine plaats als Voorburg de relatief belangrijke stadsstatus van *municipium* heeft verkregen, hoewel verondersteld wordt dat de inwoners slechts het Latijnse burgerrecht verwierven (Van Es 1981, 131). De nederzetting in Nijmegen-West werd rond 100 tot *municipium* verheven (Haalebos 2000c, 35-39; Heirbaut 2013, 126). Deze plaats was met een oppervlakte van ruim dertig hectare veel groter dan Voorburg. De eveneens in de tweede eeuw tot *municipium* verheven stad in Tongeren had zelfs een oppervlakte van 136 hectare binnen de muren. De *municipium*verheffing van Voorburg zal dan ook niet in het licht van de omvang van de stad gezien moeten worden, maar eerder als een stimulans voor de ontwikkeling van Voorburg als centrale plaats en economisch-administratief centrum van de regio. Getuige de relatieve bloei van de nederzetting in de tweede helft van de tweede en de derde eeuw lijkt deze impuls gewerkt te hebben. Een andere reden kan zijn geweest dat er op het bestuurlijke niveau van de provincie behoefte was aan de decentralisatie van

een aantal taken. Een voorbeeld hiervan kan het beheer van het wegennet in *Germania inferior* zijn geweest, dat aan het eind van de tweede eeuw vermoedelijk door de steden werd uitgevoerd (Rathmann 2004, 9), hoewel de mijlpaal van Caracalla aangeeft dat de rol van de centrale overheid hierin nog niet geheel uitgespeeld was aan het begin van de derde eeuw (paragraaf 4.1.1). Ten slotte kan de *municipium*verheffing van Voorburg gezien worden in het licht van een politiek die leidde tot de integratie van het gebied van de Cananefaten in het Romeinse rijk, zoals dit ook voor de stad in Nijmegen wordt verondersteld (Heirbaut 2013, 126; Willems et al. 2009, 77). Blijkbaar was deze behoefte aan integratie binnen *Germania inferior* zo groot, dat alle steden aan het eind van de tweede eeuw een officiële status hadden verkregen, hetzij als *municipium*, hetzij als *colonia* (tabel 4.5). De steden werden dus vanuit de Romeinse overheid beschouwd als belangrijke katalysatoren voor dit proces en vanuit dat perspectief kunnen zij als *special-purpose sites* beschouwd worden.

Opvallend is de toename van het bewoonde areaal van Voorburg in de derde eeuw, aangezien in Nijmegen in het zuiden van de stad de ontwikkelingen stagneerden in de loop van de derde eeuw (Heirbaut 2013, 143; Willems et al. 2009, 79). Deze toename van de bewoning in Voorburg valt wellicht samen met een opleving in het aantal munten aan het begin van de derde eeuw, die door Kemmers in verband wordt gebracht met lokale ontwikkelingen (Kemmers 2014, 601). De haven in Voorburg krijgt in of kort na 205 een nieuwe kade, hoewel deze renovatie een reactie kan zijn op een iets te rigoureuze uitgevoerde uitbaggering van de haven (paragraaf 4.2.3). Echter, in de *castella* langs de Rijn vinden in deze periode eveneens bouwactiviteiten plaats (paragraaf 3.1.3). Deze verschijnselen kunnen dus ook veroorzaakt zijn door de Severische militaire campagnes in *Britannia*. Mogelijk bestaat er ook

Tabel 4.5. Steden in *Germania inferior* met hun juridische status en omvang, in hectare. Informatie over de juridische status is gebaseerd op Van der Weyden 2013, 97, tabel 7.1. In Xanten was niet het gehele areaal binnen de stadsmuren bebouwd (Müller 2008, 274 en Abb. 159). Dit geldt vermoedelijk ook voor Tongeren.

Plaats	Romeinse naam	Rechtsvorm	Verlening rechtsvorm	Oppervlakte binnen de muren	Literatuur
Keulen	Colonia Claudia Ara Agrippinensium	Colonia	Ca. 50	96 ha	Kunow 1992, 149-150
Xanten	Colonia Ulpia Traiana	Colonia	Ca. 100	73 ha	Kunow 1992, 149
Nijmegen	Ulpia Noviomagus / Municipium Batavorum	Municipium	Rond 100	Ruim 30 ha	Zee 2009, 6, fig. 2
Voorburg	Forum Hadriani / Municipium Aelium Cananefat(i)um	Municipium	Tussen 120 en 151	5,5 ha	Bink en Franzen 2009, 439; Driessen 2014b, 179
Tongeren	Atuatuca Tungrorum / Municipium Tungrorum	Municipium	100-200	Circa 136 ha	Stuart en De Grooth 1987, 19

een verband met de afname van het aantal rurale nederzettingen in de regio; hierbij zouden de bewoners van het platteland (deels?) naar de stad kunnen zijn getrokken, waardoor het bewoonde areaal verder zal zijn toegenomen. De samenstelling van het aardewerk op het relatief laaggelegen kleidek ten zuiden van de strandwal kan wijzen op een toename van lokale eetgewoonten in deze periode (Bink en Franzen 2009, 432).

4.3 DE STEDELIJKE GEMEENSCHAP

Op basis van vondstmateriaal en gebouwsporen hadden de eerste bewoners op het terrein in Voorburg een lokale achtergrond. In de loop van de tweede eeuw wordt de samenstelling van de bevolking meer heterogeen. Zoals reeds beschreven in paragraaf 3.6.3 kunnen er enkele *beneficiarii* aanwezig zijn geweest in Voorburg. Dit kan afgeleid worden aan de hand van twee altaren (tabel 4.3). Mogelijk bevonden zich ook enkele soldaten in de nederzetting voor het uitvoeren van politie- en douanetaken, alsmede voor het bedienen van geschut dat mogelijk was opgesteld bij de haven. Helemaal zonder soldaten zal de stad dus niet zijn geweest, maar of het om grotere aantallen gaat, zoals Kropff (2008, 13) suggereert, valt te betwijfelen. De nederzetting had zeker geen primaire militaire functie (Driessen 2014b, 179). Dit blijkt ook uit de slechte vertegenwoordiging van vondsten die met de beheersing van het schrift geassocieerd kunnen worden, zeker in vergelijking met de militaire nederzetting Den Haag-Ockenburgh (Van der Linden en Waasdorp 2015, 190).

Op basis van de 239 militaire dakpanstempels, waarvan er 214 binnen het ommuurde deel van de stad zijn verzameld, kan een militaire betrokkenheid bij de bouw van de stad wel tot de mogelijkheden behoren, maar dit kan niet met zekerheid worden vastgesteld (Van Diepen 2014, 526-527). De stationering van complete militaire eenheden in Voorburg is niet aannemelijk, vanwege het ontbreken van bijvoorbeeld grotere aantallen *militaria* (paragraaf 3.6.3). Het leger kan wel een rol hebben gespeeld in de aanvoer van bouw materiaal, zoals blijkt uit een inscriptie uit Bonn die aangeeft dat de vloot verantwoordelijk was voor de aanvoer van bouw materiaal voor het nieuwe *forum* van Xanten (Konen 2000, 400-401; Pferdehirt 1995, 69-70). Mogelijk waren onder de inwoners van Voorburg ook oud-militairen. Een *graffito* vermeldt de tekst *veterani* (Holwerda 1923, 137, nr. 8 en Pl. LXVI. afb. 101, nummer 8.), wat betekent van de veteraan of van Veteranus. Veteranus was namelijk ook een persoonlijke naam; een *decurion* uit de *ala I Cannanefatium* heette zo (Haynes 2013, 344, voetnoot 38; Speidel 1987, 61-62). De aanwezigheid van veteranen in de stad kan dus niet onomstotelijk worden bewezen.

Een van de altaren van Voorburg is gewijd door Junianus Amabilis, die afkomstig was uit Xanten (tabel 4.3). Hij was blijkens de inscriptie *sevir Augustalis*. “De *sevires Augustales* vormden

een college van zes priesters dat verantwoordelijk was voor de plaatselijke keizercultus. De functie werd vaak vervuld door vrijgelaten slaven die wilden opklimmen in de samenleving.” (Hees 2006b, 343). De *severi Augustales* waren vaak verbonden met handelsactiviteiten (Morris 2010, 55), wat in een handelsplaats met een haven als Voorburg niet verwonderlijk is. Het is dan wel de vraag of Junianius Amabilis in Voorburg was in zijn functie als priester, daarmee implicerend dat er in Voorburg een centrum voor de verering van het keizerlijk huis aanwezig was, of dat hij toezicht kwam houden op zijn handelsactiviteiten. Op een ander altaar wordt het genootschap van de *peregrini* genoemd. Deze groep mensen bestond uit vrije personen, maar zonder staatsburgerschap en met beperkte burgerrechten volgens Romeins of Latijns recht (Bloemers 1983, 163). Degenen die het altaar hebben gewijd, Ulpus December en Verecundus Cornutus, waren duidelijk ook geen Romeinse staatsburgers, aangezien ze niet beschikten over de gebruikelijke drie namen die bij het staatsburgerschap hoorden (Bloemers 1983, 164). Blijkbaar bestond in Voorburg een genootschap van deze groep mensen, wat niet verwonderlijk is gezien de ligging van de stad in de provincie. Het feit dat men zich genoodzaakt zag om zich te organiseren, geeft aan dat er dus ook Romeinse staatsburgers in Voorburg verbleven. Het altaar is gewijd aan de beschermgeest van het genootschap van de *peregrini*, maar ook aan het goddelijke keizerlijke huis. Met de keuze voor juist het keizerlijke huis probeerden de dedicanten openlijk hun loyaliteit aan de Romeinse staat te tonen (De Beenhouwer 2014, 125). Deze loyaliteit blijkt ook uit het kleine (huis?)altaar en pijparden beeldjes (paragraaf 4.2.4).

De stedelijke elite zal vermoedelijk hebben bestaan uit mensen met Romeins burgerrecht. Vaak namen leden van de elite deel aan de gemeenteraad van de stad, de zogeheten *ordo decurionum*. Uit Voorburg is een inscriptie bekend die vermelding maakt van een *decurio municipii*, oftewel een van de gemeenteraadsleden van de stad (Waasdorp 2006, 93). Deze inscriptie is aangebracht geweest op een gebouw of beeldsokkel en het is niet uit te sluiten dat een van de welvarender inwoners van Voorburg, die tevens een rol speelde in het bestuur van de stad, een bouwwerk schonk, betaald uit eigen middelen.

Getuige de aanwezigheid van een haven in Voorburg zal een deel van de bevolking emplooi hebben gevonden als handelaar, maar zeker ook als sjouwer, roeier en loods. Ook verdiende een deel van de inwoners de kost door te vissen, hetzij op wateren in de omgeving van de nederzetting, maar mogelijk ook in de haven zelf (Driessen 2014b, 171-172; Dütting en Hoss 2014, 430, tabel 1). Vrouwen- en kinderschoenen wijzen op de aanwezigheid van gezinnen in de nederzetting, wat niet verwonderlijk is (Driessen 2014b, 179). Het schoeisel toont eveneens aan dat individualistische mode-uitingen en zelfexpressie vanaf de late tweede eeuw een voorname rol gaan spelen bij de bevolking in Voorburg, wat wijst op snelle mode- en sociale veranderingen en zelfs onzekerheid en sociale mobiliteit (Van Driel-Murray et al. 2014, 732-733). De vele deposities in waterputten en ook in het havenbekken wijzen wellicht

ook op sociale dynamiek, waarbij het noodzakelijk was bij iedere belangrijke functiewijziging van de inrichting van een terrein in de stad de goden gunstig te stemmen en de band met het lokale te versterken.

Een deel van de bewoners van Voorburg kon schrijven, maar het valt op dat de aanwijzingen hiervoor niet erg talrijk zijn (Driessen 2014b, 180); het ontbreken van houten schrijfp plankjes uit de goed bewaard gebleven natte contexten in de haven is zelfs opvallend, aangezien deze in de militaire nederzettingen langs de Rijn regelmatig voorkomen. Zelfs van het omringende platteland zijn er drie bekend. Daarnaast zijn naam*graffiti* op aardewerk tamelijk zeldzaam (Bink en Franzen 2009, 181-183; Holwerda 1923, 137-138; Pl. LXVI, afb. 101; Van Kerckhove 2014, 332; 377; 470), zeker in vergelijking met de Romeinse stad in Nijmegen (Visser 2013, 7-8). Een aanwijzing dat er wel enige mate van geletterdheid aanwezig was in Voorburg is de vondst van een *terra sigillata*-inktpot met daarin de resten van inkt (Driessen 2014b, 187). De *graffiti post cocturam*, die met enige regelmaat op de amforen zijn aangetroffen en gezien worden als een aanwijzing voor geletterdheid van de bewoners van Voorburg (Van Kerckhove 2014, 470), hoeven echter niet in Voorburg zelf te zijn aangebracht, maar kunnen ook onderweg op een andere plaats in de scherven zijn gegraveerd. Gesteld kan dus worden dat de beheersing van het schrift in Voorburg niet wijdverbreid was.

Gedurende de bewoning in de nederzetting zijn steeds mensen van lokale komaf in de stad aanwezig geweest. Zo wijst archeozoologisch materiaal op lokale eetgewoonten (Bink en Franzen 2009, 431; Driessen 2014b, 179), waarnaast zeker ook een Romeins eetpatroon voorkwam (Bink en Franzen 2009, 431). Er was dus sprake van een gemengde bevolking. Over de algemene welstand valt te zeggen dat naast 'doorsnee' stadsbewoners ook de top van de middenlaag van de samenleving vertegenwoordigd was (Driessen 2014b, 180). Luxegoederen blijken in vergelijking met militaire contexten evenwel minder goed vertegenwoordigd; ten opzichte van de rurale nederzettingen komen er in Voorburg echter wel veel meer geïmporteerde goederen voor (Bink en Franzen 2009, 432). Aanwijzingen voor grote of wijdverbreide rijkdom onder de inwoners van Voorburg ontbreken tot op heden.

De *graffiti* die op in Voorburg aangetroffen fragmenten aardewerk worden aangetroffen, geven inzicht in de namen van de bewoners. Hierboven is aangegeven dat er mogelijk een persoon met de naam Veteranus in de stad woonde. Ander namen zijn Felix (Bink en Franzen 2009, 181), Victor en Secundus (Van Kerckhove 2014, 332, fig. II-1.11). Ten slotte is hierboven de grafinscriptie uit Környe, in Bulgarije, genoemd (Waasdorp 2006, 91; CIL III, 4279). In deze inscriptie wordt Victoria Verina genoemd, voorlopig de enige vrouw die bij naam bekend is uit Voorburg. Meer achtergronden over de identiteit van de bewoners van de stad zouden verkregen kunnen worden door de bestudering van hun graven. Tot op heden zijn in de omgeving van de stad echter geen duidelijke aanwijzingen gevonden voor grafvelden. Het

is opvallend dat van deze tot de verbeelding sprekende archeologische sporen en vondsten tot op heden nauwelijks melding is gemaakt. Mogelijk zijn de grafvelden na de Romeinse tijd afgedekt door latere sedimenten of ophogingen, waardoor zij niet eerder opgemerkt zijn. Dit zou kunnen betekenen dat de begravingen van de inwoners van de stad nog in een goede staat verkeren (Buijtendorp 2010, 591).

Samenvattend kan gesteld worden dat de stedelijke gemeenschap bestond uit een amalgaam van mensen met een verschillende achtergrond. De bevolking kwam vermoedelijk uit de directe omgeving, maar er waren ook mensen met een militaire achtergrond en er was een genootschap van vrije mensen met beperkt burgerrecht. Het bestaan van deze groep wijst erop dat er ook Romeinse staatsburgers in Voorburg aanwezig waren, in ieder geval binnen het stadsbestuur, de *ordo decurionum*. Uit de religieuze praktijken komt een bevolkingsgroep naar voren die zich duidelijk met de officiële staatsgodsdienst associeerde en wellicht dus gezien kan worden als een belangrijke steunpilaar voor het Romeinse gezag in het gebied. De vele deposities in de waterputten en de haven, alsmede de toenemende individualistische mode-uitingen en zelfexpressie in het gebruik van schoeisel wijzen erop dat er sprake was van een grote sociale dynamiek binnen de stadsbevolking. Hoewel de inwoners welvarender waren dan op het platteland, zijn er geen aanwijzingen voor grote welstand in de stad. Ook lijkt een belangrijk deel van de bevolking laaggeletterd of zelfs analfabeet. Hoe het ook zij, de Voorburgse gemeenschap had een uitgesproken eigen identiteit, namelijk die van een heterogene groep mensen, die, loyaal aan het Romeinse gezag, in redelijke welstand een bestaan leidde, opererend in een groter supra-provinciaal netwerk met een duidelijke blik naar buiten. Deze gemeenschap bestond vermoedelijk grotendeels uit personen met een lokale achtergrond, hoewel er ook mensen van buiten de *civitas* aanwezig waren, zoals militaire officials en handelaren.

